

ELS ORÍGENS DE LA CIUTAT ROMANA D'EMPÚRIES

DISCURS LLEGIT EL DIA 8 DE JUNY DE 1978
EN L'ACTE DE RECEPCIÓ PÚBLICA DEL

DR. EDUARD RIPOLL I PERELLÓ

A LA

REIAL ACADÈMIA DE BONES LLETRES
DE BARCELONA

I CONTESTACIÓ DE L'ACADÈMIC NUMERARI

DR. FREDERIC UDINA I MARTORELL

BARCELONA
1978

ELS ORÍGENS DE LA CIUTAT ROMANA D'EMPÚRIES

DISCURS LLEGIT EL DIA 8 DE JUNY DE 1978
EN L'ACTE DE RECEPCIÓ PÚBLICA DEL

DR. EDUARD RIPOLL I PERELLÓ

A LA

REIAL ACADÈMIA DE BONES LLETRES
DE BARCELONA

I CONTESTACIÓ DE L'ACADÈMIC NUMERARI

DR. FREDERIC UDINA I MARTORELL

BARCELONA
1978

Depósito legal: B. 16.830 - 1978

SENYORS ACADÈMICS,
SENYORES I SENYORS:

La notícia de la vostra benèvola elecció per tal que jo vingués a ocupar un escó d'Acadèmic Numerari en aquesta més que bisecular corporació, la vaig rebre, des del primer moment, com un honor i amb una joia íntima i profunda. Després, però, hem féu neguit la responsabilitat que assumia. Aquesta evidència fa que em presenti davant de vosaltres molt conscient de les meves limitacions, disposat a col·laborar al màxim en la vida acadèmica, amb l'ànim obert als ensenyaments de tants mestres i amics que tenen aquí la seva seu. No us estranyeu, doncs, pel desassossec que envaeix aquell qui, amb el seu modest bagatge d'investigador del passat, es presenta davant d'aquesta il·lustre Corporació.

Al qui ara heu volgut rebre com a company vostre, vet aquí el que de debò l'importa: allò que l'integra en el seu àmbit moral i físic genuïns. Per això, no us ha d'estranyar que la meua memòria s'atansi, en aquest moment, a d'altres cerimònies anàlogues de lectures solemnes de discursos de molts mestres i amics, viscudes en qualitat d'espectador per part meua, durant els darrers trenta anys. Però, encara que aquest no sigui el moment d'obrir l'àlbum dels records, permeteu-me, amb tot, que, breument, us citi dues memorables cerimònies en les que l'Acadèmia, atenta a discursos magistrals, acollí dos benvolguts professors: el 14 de novembre de 1948, el professor Lluís Pericot, la presència del qual aquí, ara, saludo amb especial emoció, feia la lectura de la seva *Grandeza y miseria de la Prehistoria*; vuit anys més tard, el 18 de desembre de 1956, l'estimat i enyorat professor Jaume Vicens Vives pronunciava el seu discurs sobre *Cataluña a mediados del siglo XV*. Ambdós científics han estat, i ho són, per a mi models paradigmàtics de magisteri i d'amistat. Permeteu-me que, en aquest elogi que d'ells faig, vulgui simbolitzar la mateixa Acadèmia amb els seus components, la qual, tot passant decennis i més decennis, continua essent la seu de la cultura

humanística i del seny nostre, que, des de la meva joventut, vaig aprendre a admirar.

Pel vostre bondadós designi a escollir-me, vinc a ocupar el seient que monsenyor Antoni Griera i Gaja deixà vacant. Això m'obliga, tot seguint la tradició acadèmica, a fer una breu semblança d'aquell il·lustre finat, estudiós apassionat i, a vegades, filòleg heterodoxe.

MONSENYOR ANTONI GRIERA I GAJA

Aquell que fou il·lustre membre d'aquesta Corporació, el doctor monsenyor Antoni Griera i Gaja, nasqué al si d'una família de pagesos de Sant Bartomeu del Grau, a la Plana de Vic, l'any 1887. Va viure, els seus primers anys, en el tan important com poc conegut ambient humanístic i literari del Vic de finals del segle passat i dels primers anys del segle xx, dominat per la figura extraordinària del bisbe Torras i Bages.

Inclinat cap a les disciplines filològiques, essent encara un noi, l'any 1901 col·laborà ja en el *Diccionari* de mossèn Alcover. Uns anys després, el 1906, conegué personalment el filòleg mallorquí en ocasió d'una visita al monestir de Santa Maria de Ripoll. En aquells dies, acompanyava mossèn Alcover el conegut filòleg alemany Bernard Schädel, que fou corresponent d'aquesta Acadèmia. Per consell del professor d'Hamburg, l'Institut d'Estudis Catalans convocà, llavors, un concurs per a atorgar tres beques a joves que volguessin estudiar Filologia Romànica a Alemanya, per un període de tres anys. Antoni Griera aconseguí una d'aquestes beques; les altres dues foren per a Manuel de Montoliu i Pere Barnils, els quals havien d'ésser també després il·lustres membres d'aquesta Corporació. Els tres becaris varen realitzar els seus estudis a la Universitat d'Halle-an-Saalen, al llarg dels anys 1909 i 1910. Griera obtingué, l'any 1911, la llaurea de doctor a la Universitat de Zurich, sostenint una tesi sobre *La frontera lingüística catalano-aragonesa*, duta a terme sota la direcció del professor Louis Gauchat.

De retorn a la nostra terra, fou ordenat sacerdot l'any 1914. Els anys compresos entre el 1912 i 1922 foren, des del punt de vista científic, els de màxima activitat en la preparació de l'*Atlas lingüístic de Catalunya*, la publicació del qual, iniciada l'any 1923, ha durat fins al 1964. Les seves recolleccions de materials filològics es reflectiren en moltes altres publicacions, per exemple, i per citar només la de més envergadura, el *Tresor de la llengua, de les tradicions i de la cultura popular a Catalunya*, del que hom publicà cinc volums els anys 1933-1936, i uns altres nou, entre 1941 i 1947. Moltes altres contribucions seves, bàsiques, a

partir del segon decenni del segle, es troben al *Butlletí de Dialectologia Catalana*, que juntament amb diversos col·laboradors va fundar l'any 1913, apareixent-ne vint-i-quatre volums abans de 1936 (l'any 1941 fou continuat amb el nom de *Boletín de Dialectologia Española*, el volum LI del qual correspon a l'any 1972). Cap a l'any 1920 fou elegit membre adjunt de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans, amb els membres de la qual entrà en conflicte vers l'any 1930, i mantingué una llarga polèmica durant el bienni 1934-1936. L'any 1931 publicà la seva *Gramàtica històrica del Català antic*. Aquesta obra, com també d'altres parts de la seva producció científica, ha estat molt discutida, però ningú mai no li podrà negar el valor documental de les seves àmplies recopilacions al servei de la lingüística geogràfica.

L'any 1939, després de la Guerra Civil, s'instal·là com a rector al monestir de Sant Cugat del Vallès, i el 1941 obtingué, del que llavors s'anomenava Ministeri d'Educació Nacional, la creació del Patronat d'aquell conjunt monumental, essent-ne president fins a l'any 1971. El monestir de Sant Cugat fou, des d'aquell moment, l'objecte de la seva cura i el centre de la seva activitat fins a la fi dels seus dies. Per aconseguir una institucionalització de la parcel·la lingüística que cultivava, l'any 1961, sota el patrocini de la Diputació Provincial de Barcelona, i pràcticament sol, fundà, en el marc del monestir, l'Institut Internacional de Cultura Romànica, que es convertí en el centre que es va fer càrrec de les seves publicacions des d'aquell moment, i a qui ell havia promès lliurar la seva notable biblioteca privada, la qual, després, malauradament, hauria d'emigrar del seu lloc de destí. El seu Institut, la restauració del monestir i algunes activitats docents foren les principals ocupacions al llarg de la seva senectut. Durant l'última part d'aquesta darrera etapa seva, vaig tenir l'honor de compartir amb ell, de vegades sense que hi estiguéssim totalment d'acord, la inquietud i l'amor per les pedres venerables del monestir santcugatí i pel seu destí.

És natural que, en un breu esquema biogràfic com aquest, hom no pot reflectir totes les activitats d'una vida científica tan llarga com la de monsenyor Griera. A més de la seva docència a la Universitat de Barcelona (encarregat de curs des de l'any 1942 al 1948), al Seminari Conciliar i a l'Escola Superior de Belles Arts, volem recordar que des de l'any 1941 formà part del Consell Superior d'Investigacions Científiques, que, el mateix any, aquesta Reial Acadèmia de Bones Lletres el va elegir com a membre, i que també ho va fer la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi. Així, l'any 1942, llegí aquí mateix el seu discurs d'ingrés sobre *El estado de los estudios de Filología Románica en España; los orígenes del español; el origen de la lengua vasca*, que fou contestat per l'acadèmic Manuel de Montoliu. Els seus mèrits l'ha-

vien fet mereixedor de molts altres títols, d'entre els quals ens limitarem a citar la seva qualitat de membre de la *Görresgesellschaft* (1929) i els doctorats *honoris causa* de les Universitats de Würzburg (1932) i Lovaina (1953).

Monsenyor Antoni Griera morí a Castellar del Vallès, molt a prop del monestir de Sant Cugat, el 4 de desembre de 1973. A ell, li poden ser aplicades les paraules que havia pronunciat en aquesta mateixa Corporació: *Del hombre de Ciencia, después de su muerte, queda su obra científica, que es su osamenta. Lo accidental, cargos, honores, posición social, desaparece. Sólo quedan sus libros, sus obras.*¹

* * *

En el moment d'escollir un tema per a presentar-me davant dels acadèmics, se'm plantejà un dilema. Tenint en compte l'àmplia contribució de l'Acadèmia en la formació del Museu d'Art de Catalunya i del Museu d'Arqueologia —i qui us parla té l'honor de dirigir el segon—, hi havia la possibilitat de dedicar la meua dissertació a la història dels museus barcelonins. Però també se'm feia molt clara la conveniència de tractar alguna qüestió relacionada amb les meves pròpies investigacions. En aquest cas, em semblà que s'imposava un tema connectat amb els meus estudis sobre Empúries, sobretot si tenia en compte l'atenció que, en diverses avinenteses, l'Acadèmia havia tingut envers les ruïnes i la història de l'antiga ciutat.

Efectivament, no és nou, en aquesta casa, el tema emporità, car aquesta docta Corporació es pot vanar d'haver promogut, en ple segle XVIII, la redacció —que romangué inèdita— de la primera monografia dedicada a la vella Emporion. Ens estem referint a la *Disertación sobre las colonias de Griegos en Cathaluña*, escrita l'any 1780 per en Josep de Vega i Sentmenat per encàrrec de l'Acadèmia.² El manuscrit

1. Antonio Griera, *La Filología Románica en la Real Academia de Buenas Letras*, a (Martín de Riquer et alii) *Historia y labor de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona desde su fundación en el siglo XVIII*, Barcelona, 1955, pàgs. 193-200 (la frase, a la pàg. 193). Per a la biografia de Monsenyor Griera són bàsiques les seves polèmiques *Memòries*, Sant Cugat del Vallès, 1963; vegi's també la nota biogràfica que serveix d'introducció a (Manuel Alvar, A. M. Badià Margarit, G. Colón Doménech i Francisco Marsá, eds.) *Miscelánea Filológica dedicada a Mons. A. Griera*, 2 vols., Barcelona, 1955 i 1960. La seva bibliografia a *Boletín de Dialectología Española*, XXVII, 1943.

2. José de Vega y Sentmenat, *Disertación sobre las colonias de Griegos en Cathaluña. Asunto encargado por la Academia de Buenas Letras de Barcelona a D..., quien lo presentó en XIII de febrero y XXIX de julio de MDCCLXXX*. Biblioteca Mata (Ripoll), ms. 170, en 4.º, lletra del XVIII, sense foliar, enquadernat

que la conté, que hom conserva a la Biblioteca Mata, de la Casa de la Cultura de la Vila de Ripoll, fou trobat per l'illustre acadèmic, el doctor Joan Ainaud de Lasarte.³

Un segle i quart després, l'any 1908, l'Acadèmia pogué escoltar el discurs d'en Joaquim Botet i Sisó (1848-1917) sobre la data de l'establiment grec i la seva relació amb els indígenes. Li contestà el president de l'Acadèmia, en Josep Pella i Forgas (1852-1918), empordanès i bon coneixedor d'Empúries, autor de la voluminosa *Historia del Ampurdán* (Barcelona, 1883), on dedica tantès pàgines a la que fou la seva primera capital. Entre Pella i Forgas, representant encara de la historiografia romàntica, i Botet i Sisó, que es recolzava en l'arqueologia i la numismàtica, no existia concordància de parers respecte d'Empúries. Recordem únicament un punt concret: el de la fundació de la ciutat. Pella i Forgas creia que la fundació grega era del segle iv; Botet i Sisó la situava a la primera meitat del segle vi. Ara sabem que era el segon qui tenia raó. Dins la modesta dissertació que anem a llegir, hom hi trobarà algun ressò del que deien aquells il·lustres precursors.⁴

Encara més. En una altra sessió de l'Acadèmia, l'any 1923, hom tractà d'Empúries, en una evocació literària de la famosa escriptora Caterina Albert, coneguda pel pseudònim de Víctor Català. Del seu poètic discurs hom publicà extensos fragments en el *Boletín* de l'Acadèmia.⁵

Però l'interès d'aquesta Corporació per les ruïnes gregues i romanes d'Empúries, per la història del comtat que prengué el seu nom, i per les qüestions d'Història Antiga de Catalunya que, continuament, re-

---

en pergamí. Al final del ms., contestació de censura acadèmica per Fray Pedro Nolasco Mora, Provincial de l'Orde de la Mercè i prior del convent de Barcelona.

3. Descobert l'any 1950 pel doctor Ainaud de Lasarte, fou ressenyat a Martín Almagro, *Las fuentes escritas referentes a Ampurias*, Monografías Ampuritanas, I, Barcelona, 1951, pàgs. 168 i 182. Recentment comentat pel mateix Joan Ainaud, *La "disertación" de Josep de Vega i Sentmenat i altres notes sobre Empúries*, a *Miscelánea Arqueológica, XXV aniversario de los Cursos Internacionales de Prehistoria y Arqueología en Ampurias (1947-1971)*, t. I, Barcelona, 1974, pàgs. 1-4.

4. J. Botet y Sisó, *Data aproximada en qu'els grechs s'establiren a Empories y estat de la cultura dels naturals del país al realisar-se aquell establiment. Discursos leídos en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona en la recepción pública de D..., el día 27 de diciembre de 1908. Respuesta de D. José Pella y Forgas*, Girona, 1908. Aquest il·lustre acadèmic es va ocupar de l'epigrafia, la numismàtica i la història d'Empúries en altres publicacions, entre les que cal destacar la seva monografia: Joaquín Botet y Sisó, *Noticia histórica y arqueológica de la antigua ciudad de Emporion*, Madrid, 1879.

5. Víctor Català (pseud. de Caterina Albert), *Resons d'Empori*, al *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, t. X, juliol-setembre de 1922, pàgs. 345-379; conté amplis extractes del seu discurs que després es recolliren a les seves *Obras completas*, Barcelona, 1972², pàgs. 1.673-1.689.

corden el nom de la primera capital de l'Empordà, ha estat manifestat en moltes de les seves sessions de treball i en actes de recepció. Aportaren a elles llur saber, a més dels citats, i entre els difunts, homes de la talla d'en Ramon Font, Francesc Montsalvatge i Fossas, Fidel Fita, Pere Bosch Gimpera, Eduard Llanas, Juan Rubio de la Serna, Ferran de Segarra, Romuald Alfarràs i molts d'altres, tots ells ben coneguts per les seves contribucions científiques en aquestes qüestions.

Pei fet d'ésser un tema que ja ha suscitat l'interès de l'Acadèmia, per tractar-se d'un aspecte de la historiografia emporitana poc aprofundit, al qual puc aportar algunes modestes experiències personals, vaig, doncs, a sotmetre a la consideració dels il·lustres acadèmics aquest treball sobre *Els orígens de la ciutat romana d'Empúries*, és a dir, sobre la problemàtica de la història i l'arqueologia de la ciutat, des de la conquesta fins a l'establiment de l'Imperi.

**ELS ORÍGENS DE LA CIUTAT
ROMANA D'EMPÚRIES**

ANTECEDENTS HISTÒRICS

El moment històric que volem exposar s'insereix en l'època bàsica de la creació del que serà l'Imperi Romà. És el període transcendental, a partir de la meitat del segle III a. C., en què els romans decideixen portar les seves conquestes fora de la península italiana; primer, per defensar el seu *hinterland* itàlic, i, després, amb un clar disseny imperialista, per estendre el seu domini a tots els pobles costaners del Mediterrani. Convé que situem, dins d'aquest panorama general, l'ambient i els antecedents històrics que donaren lloc al desembarcament romà a Empúries, abans de passar als detalls del mateix amb motiu de la Segona Guerra Púnica.

No hi ha cap mena de dubte que no hagueren succeït les coses com van ocórrer sense l'existència d'una plataforma de civilització que semblava preparar el camí a les legions romanes. Ens referim a la cultura hellenística. Davant del comerç limitat i de la colonització directa de l'època grega clàssica, després de la desaparició d'Alexandre, l'expansionisme comercial de les grans monarquies hellenístiques multiplicà, a partir del segle III, les relacions de tot ordre entre els països de les ribes del Mediterrani i del Proper Orient. Amb els contactes comercials arribaren influències de tipus molt diversos, especialment culturals i religioses. A la mateixa Roma, aquestes influències foren d'una gran complexitat, de manera que hom pot distingir dos períodes: abans i després de la guerra annibàlica. Durant el primer període s'efectuà una impregnació lenta i com inconscient de l'hellenisme, jugant-hi un paper important les ciutats de la Itàlia meridional, els etruscs i fins i tot els mateixos massaliotes (Massalia = Marsella). El segon període, després d'un momentani "miso-hellenisme" en relació amb les defeccions provocades per la guerra, representa un autèntic i fervorós "filo-hellenisme" que es pot justificar amb una sèrie d'episodis: conquesta de Grècia, protecció d'Atenes, personatges grecs a Roma (Polibi, Paneci, etc.), intervenció a Delos, saqueig de Corint, etc.¹

1. A tall d'exemple de l'àmplia bibliografia sobre el tema, citarem només algunes obres generals: Ettore Pais, *Storia di Roma durante le grandi conquiste*

Al nostre àmbit geogràfic i durant el segle III, Empúries és el centre receptor i difusor de la nova cultura hellenística, com ho havia estat de l'hellenica clàssica. Això, ho demostra, per exemple, l'adopció del culte de Zeus-Serapis en un moment antic.²

Però també els enemics dels romans sentien la influència de l'hellenisme sota les seves noves formes. Parallelament al que s'esdevenia al món semític del Proper Orient, el d'Occident tampoc no fou insensible als prestigis de l'hellenisme. Efectivament, Cartago experimentà una pregonera influència grega, i els seus grans generals d'aquell moment foren vertaders prínceps hellenístics. Amílcar Barca o Anníbal, com també quasi tots els caps romans contemporanis, poden ésser comparats amb un Pirrus, un Gonatas i, fins i tot, amb el mateix Alexandre.

La cultura hellenística proclamava la unitat del món civilitzat. Aquest ideal anava a ser realitzat per Roma afrontant enemics molt diversos. Al Mediterrani occidental, aquest enemic era el potent imperi cartaginès. La lluita entre ambdós protagonistes té un marc cronològic d'uns tres segles, durant els quals se succeeixen els períodes de guerra cruenta i els de pau relativa assegurada per pactes i treves, que els historiadors han reduït a tres guerres, denominades púniques, i a quatre tractats. Respecte al marc geogràfic, els quatre escenaris d'aquesta llarga rivalitat seran Sicília, Ibèria, Itàlia i la mateixa Cartago. Interessen sobretot al tema que tractem els esdeveniments relacionats amb la Segona Guerra Púnica.

Durant els segles IV i III, la influència hellènica sobre la Ibèria s'exerceix des de la metròpoli grega de Massalia. Els focs eren vells enemics dels cartaginesos —recordi's la batalla d'Alalia, l'any 535 a. C.—, però en els períodes no bèl·lics els contactes deurién ésser freqüents. Testimonis d'aquestes relacions, en un cert moment —finals del segle IV, inicis del segle III—, les monedes emporitanes segueixen el model carta-

---

mediterranee (vol. III de la *Storia de Roma*), Bolònia, 1945; Maurice Holleaux, *Rome, la Grèce et les monarchies hellénistiques au IIIe siècle avant J.C. (273-205)*, París, 1969; André Aymard (en colab. con Jeannine Auboyer), *Rome et son empire*, vol. I de la (Maurice Crouzet, ed.) *Histoire générale des civilisations*, París, 1958 (hi ha una traducció al castellà per E. Ripoll Perelló, Barcelona, 1960); Raymond Bloch i Jean Cousin, *Rome et son destin*, París, 1960; A. Piganiol, *Histoire de Rome*, París, 1967^a; P. Grimal, *Le siècle des Scipions, Rome et l'hellenisme au temps des guerres puniques*, París, 1975.

2. J. Puig i C(adafalch), *Crònica de les Excavacions d'Empúries*, a *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, III, 1909-1910, pàg. 709. Martín Almagro, *Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y latinas*, Monografías Ampuritanas, II, Barcelona, 1952, pàgs. 18-19 (n.º 2). Al. N. Oikonomides, *The sanctuary of Sarapis in Emporion and his Cult in Massalia*, a *Antipolis*, I, 1975, pàgs. 77-81, 3 figures.

ginès del cavall quiescent.³ Fins i tot és possible que, en un principi, Empúries no hagués estat més que un lloc estratègic d'avantguarda enfront dels avanços púnics que arribaven de les costes meridionals. Un significat anàleg a la banda cartaginesa, té la fundació d'Eivissa, cap a l'any 650 a. C. Les influències púniques i gregues sobre el món ibèric són inqüestionables.⁴

El tractat romano-cartaginès de l'any 348 establí al Cap de Palos, al costat de Mastia (després Carthago-Nova, l'actual Cartagena), la frontera entre les zones d'influència d'ambdues potències a la Ibèria, amb una al·lusió molt clara als "aliats" dels romans. Tal situació degué permetre l'activitat comercial grega a la costa lleuantina en relació amb les factories d'Akra-leuké (= Alacant), Hemeroscopeion i Alonis (aquestes dues, encara no ubicades).⁵ Entre els mencionats "aliats", hi deuria estar,

3. J. Jehasse, *La "victoire à la cadmée" d'Hérodote (I, 166) et la Corse dans les courants d'expansion grecque*, a *Revue des Études Anciennes*, LXIV, 1962, pàgs. 241-286; J. i L. Jehasse, *Aléria antique*, Lyon, 1975; Michel Gras, *À propos de la "bataille" d'Alalia*, a *Latomus*, XXXI, 1972, pàgs. 241-286; Pío Beltrán, *Las monedas griegas ampuritanas de Puig Castellar*, a *Ampurias*, VII-VIII, 1945-1946, pàgs. 177-320, 18 figs. (= *Obra completa*, I, *Antigüedad*, Zaragoza, 1972, pàgs. 77-124); Ana M.ª Muñoz Amilibia, *Sobre el comercio cartaginés en España*, a *Pyrenae*, 4, 1968, pàgs. 129-140. J. M(aluquer) de M(otes), *Ullastret*, Barcelona, 1971; Íd., *Los fenicios en Cataluña*, a *Tartessos y sus problemas*, Barcelona, 1969, pàgs. 241-250. Antonio Manuel de Guadán, *Las monedas de plata de Emporion y Rhode*, 2 vols., Barcelona, 1968 y 1970 (= *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, XII, 1955-1956 i XIII, 1957-1958), I, pàgs. 267-272.

4. La influència hellènica sobre els ibers ha estat subratllada en diverses ocasions per P. Bosch Gimpera, per exemple, a *Les soldats ibèriques agents d'hellenisation et de romanisation*, reeditat a la seva *Paletnología de la Península Ibérica*, Graz, 1974, pàgs. 1.283-1.290.

5. Per al tractat: Polibi, III, 24, 1; Schulten, *Fontes Hispaniae Antiquae* (que citarem F.H.A.), II, Barcelona, 1925, pàgs. 64-65. El problema de la ubicació de les factories gregues llewantines: Miquel Tarradell, *Prehistòria i Antiguitat*, a (Ferran Soldevila, dir.) *Història dels Catalans*, t. I, Barcelona, 1961, pàgs. 169-217; Íd., *Prehistòria i Antiguitat*, a Miquel Tarradell i Manuel Sanchis Guarner, *Història del País Valencià*, t. I, Barcelona, 1975², pàgs. 65-70; R. Carpenter, *El lloc d'Hemeroskopeion*, a *Butll. de l'Assoc. Cat. d'Antrop., Etnol. i Prehistòria*, II, 1924, pàgs. 187-193; H. Schubart, *Untersuchungen an den Iberischen befestigungen des Montgó, bei Denia*, a *Madriider Mitteilungen*, 4, 1963, pàgs. 51-85; Gabriela Martín, *La supuesta colonia griega de Hemeroskopeion: estudio arqueológico de la zona Denia-Jávea*, a *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, n.º 3, 1968; Íd., *Dianium, arqueología romana de Denia*, València, 1970; G. Martín i M. D. Serres, *La factoria pesquera de Punta del Arenal y otros restos romanos de Jávea*, "Trabajos varios del S.I.P.", n.º 38, Valencia, 1970. Per a les èpoques anteriors: Miquel Tarradell, *Els fenicis, els grecs i la resposta indígena: tres societats occidentals pre-romanes*, a *Homenaje al Dr. D. Juan Reglá Campistol*, vol. I, València, 1975, 12 pàgines.

sens dubte, la ciutat d'Emporion, la vella factoria focea del Golf de Roses, que, aleshores, ja assolí una antiguitat d'uns dos-cents anys. Entre els seus nuclis de població —l'antiga illa on es dreça l'actual poble de Sant Martí d'Empúries i la ciutat pròpiament dita, a terra ferma— s'estenia un petit port, principal raó d'ésser de l'establiment.⁶

Aquella situació d'equilibri entre Roma i Cartago es mantingué durant un segle i quart, o sigui, fins l'any 226 a. C., quan Asdrúbal firmà amb Roma —per iniciativa d'aquesta— un altre tractat que permetia als púnics de portar la seva zona d'influència fins al riu Ebre. Mentre que els tractats dels anys 509-507 i del 348 ens han estat tramesos amb algun detall per Polibi (III, 22 i 24), aquest mateix historiador només ens dóna unes breus referències en relació al de l'any 226 (II, 1-3; III, 27-29).⁷ Aquest fet ha estat generalment interpretat com una intencionada ocultació per a no haver de fer recaure sobre Roma la greu responsabilitat de l'inici de la Segona Guerra Púnica.^{7 bis} Aquella política d'abandonament de tota la costa lleuantina perjudicava els aliats de Roma, i, per això, *els de Sagunt, colons de Zacint, establerts a igual distància dels Pirineus i de l'Ebre, i els restants poblats grecs establerts al voltant d'Emporion i d'altres llocs de la Ibèria, acudiren amb una legació als romans* (Apià, *Iberia*, 7). A continuació, Apià explica que hom envià una nova ambaixada a Cartago, a conseqüència de la qual s'establí un nou tractat que garantia que la *llibertat i autonomia dels*

6. Tota la bibliografia sobre Empúries, fins al 1950, reunida a Martín Almagro, *Las fuentes escritas referentes a Ampurias*, Barcelona, 1951, pàgs. 179-196. Posteriorment, a més de nombrosos articles monogràfics de diversos autors: Martín Almagro, *Ampurias, historia de la ciudad y guía de las excavaciones*, Barcelona, 1951²; Íd., *Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y latinas*, citat; Íd., *Las necrópolis de Ampurias*, 2 vols. (I, *Introducción y necrópolis griegas*; II, *Necrópolis romanas y necrópolis indígenas*), Barcelona, 1953 i 1955; E. Ripoll Perelló, *Ampurias, descripción de las ruinas y Museo monográfico*, Barcelona, 1976⁴ (altres edicions en alemany, català, francès i anglès). Per als problemes arqueològics de la colonització, Eduardo Ripoll i Enríque Sanmartí, *La expansión griega en la Península Ibérica* (en premsa).

7. El més recent estat de la qüestió sobre els tractats: Jacques Heurgon, *Rome et le Méditerranée occidentale jusqu'aux guerres puniques*, París, 1969, pàgs. 284-292 de l'edició castellana, Barcelona, 1971; André Aymard, *Les deux premiers traités entre Rome et Carthago*, a *Revue des Études Anciennes*, LIX, 1957, pàgs. 276-293.

7 bis. Segons J. Carcopino, *Les étapes de l'imperialisme romain*, París, 1961, la responsabilitat fou d'Anníbal car l'Ebre de què parla el tractat ha d'ésser identificat amb el Xúquer; sembla que és del mateix parer P. Bosch Gimpera, *Problemas de la segunda guerra púnica, los dos Ebro de Carcopino*, a *Homenaje a E. Serra Ráfols*, La Laguna, 1970, pàgs. 301-304, 3 figures.

saguntins i dels restants grecs de la Ibèria serien respectades (ibid).⁸ Però tot el text d'Apià referent a aquest afer és molt sospitós, amb errors geogràfics —l'Ebre desemboca al mar septentrional; Sagunt està a la mateixa distància dels Pirineus i de l'Ebre—, i sembla escrit per a justificar, com ho fa Polibi amb més arguments (III, 28, 5, que es contradïu amb II, 13, 7), seguit per Livi, l'inici de les hostilitats per part de Roma després d'haver conjurat el perill gal al nord d'Itàlia (225 a. C.). Tal com ha assenyalat M. Almagro,⁹ el text d'Apià, davant del silenci dels autors clàssics que s'ocupen d'aquestes qüestions, subratlla l'actitud dels emporitans i dels poblats associats davant del perill cartaginès, essent aquesta l'única informació que tenim sobre la reacció que el tractat de l'Ebre produí sobre els més directament afectats. La més recent exegesi del text d'Apià, en particular pel que fa referència als poblats grecs, es deu a en M. Tarradell.¹⁰

Tots aquests episodis demostren que els romans posseïen algunes idees generals sobre la Península i, en particular, sobre les seves costes llevantines. La presència a les costes de la Ibèria de *cives Romani consistentes* i de *negotiatores*, romans, dependents o finançats per ells, cal suposar-la, almenys, des del segle iv i, amb més seguretat, des del iii.¹¹ És ben conegut que, en tota història colonial, sigui antiga o moderna, una fase comercial precedeix d'ordinari l'ocupació militar i l'establiment d'una administració. El comerç romà degué recolzar-se en l'aliança política entre Roma i Massalia, que remunta a l'any 386 segons un text de Justí (XLIII, 3, 10), renovellada en diverses ocasions, i que, sens dubte,

8. Almagro, *Las fuentes escritas...*, citat, pàgs. 29-33. Schulten, *F.H.A.*, III, pàg. 20.

9. Almagro, *Las fuentes escritas...*, citat, pàgs. 33. Per a Polibi: P. Pedech, *La méthode historique de Polybe*, París, 1964; J. Vallejo, *Polibio y la geografía de España*, a *Emerita*, 22, 1954, pàgs. 278 ss.; J. Martínez Gázquez, *Limitaciones del concepto de Iberia en Polibio*, comunicació al "V Congreso Nacional de Estudios Clásicos, Madrid, 1976" (en premsa). —Per Livi a més de les *F.H.A.* hem utilitzat l'edició de A. H. MacDonald, Oxford, 1965.

10. M. Tarradell, *Apiano Ib. 7: ¿Poblados griegos alrededor de Emporion?*, a (E. Ripoll i M. Llongueras, eds.), *Miscelánea Arqueológica, XXV aniversario de los Cursos Internacionales de Prehistoria y Arqueología en Ampurias (1947-1971)*, t. II, Barcelona, 1974, pàgs. 407-411.

11. Cl. Nicolet, *L'ordre équestre à l'époque républicaine*, París, 1966, pàgines 372 ss. Es pot dubtar de la identitat de les persones que comerciaven a les nostres costes, però existeixen indicis d'una presència romana, per exemple, el triens de finals del segle iii trobat a Ilduro: M. Ribas Bertrán, *El poblado ibérico de Ilduro*, E.A.E., n.º 30, Madrid, 1968, pàgs. 25-26; o el grafit sobre campaniana A en el que es llegeix R. CN. VIISVIA, estudiat per María-José Pena, *Vesvia, un nombre insólito en un grafito ampuritano*, en premsa, a *Ampurias*, 38, 1976.

es va estendre a Emporion. Aquelles relacions foren molt ben estudiades per Nenci fa alguns anys.¹² Els *negotiatores* s'identifiquen de vegades amb personatges de l'ordre senatorial, i a ells es referia precisament, limitant la seva activitat, la *Lex Claudia* datada generalment l'any 218, o sigui, que guarda una relació estreta amb la Segona Guerra Púnica.¹³ Aquella presència es deuria accentuar ja durant el segle III, esperonada per l'activitat comercial dels cartaginesos. En aquesta època, les dues ciutats gregues del Golf de Roses, Emporion i Rhode, deuriem rebre amb freqüència la visita de comerciants púnics, com ho testimonien algunes troballes arqueològiques. ¿Quina fou, en l'aspecte polític, tenint en compte la vella rivalitat entre púnics i foceus, la seva actitud enfront d'ells? La ulterior evolució dels esdeveniments ens orienta cap al que ens sembla la inqüestionable posició pro-Roma dels emporitans, però res no sabem de quina hagués pogut ser la dels habitants de Rhode.¹⁴ Sens dubte això està en relació amb la destrucció, almenys momentània, d'aquesta darrera. No coneixem amb detall els treballs realitzats, des de fa uns anys, a Roses, però la nostra impressió és que aquesta ciutat fou anihilada momentàniament entre els anys 250 i 200. A l'època de Cató ja tornava a tenir alguna personalitat, potser per una repoblació feta pels indígenes o com a dependència d'Emporion. Rhode pogué ser eliminada com a resultat d'una acció mancomunada d'emporitans i massaliotes tots sols enfront dels seus competidors (en aquest cas, el fet estaria més a prop de la primera de les dades citades) o per obra dels romans, instigats i ajudats pels seus aliats massaliotes i emporitans (com en un dels episodis dels inicis de la Segona Guerra Púnica). Nogensmenys, cap text antic no ens il·lustra aquestes qüestions, i només per altres esdeveniments coneixem la integració de les naus massaliotes —i, per tant, les dels emporitans— a l'esquadra romana, en ocasió de la batalla a les boques de l'Ebre, l'any 217 a. C.

12. G. Nenci, *Le relazioni con Marsiglia nella politica estera romana (dalle origini alla prima guerra punica)*, a *Rivista di Studi Liguri*, XXIV, 1958, pàgines 24-97.

13. André Pellétier, *A propos de la Lex Claudia del 218 av. J.C.*, a *Rivista di Studi Liguri*, XXXV, 1969 (1971), pàgs. 7-14. Creiem amb aquest autor que la Llei Clàudia estava en relació amb el reclutament de l'esquadra que havia de transportar l'exèrcit dels Escipions, com ho demostra el fet de situar-se entre el març del 218 —data en què arriba a Roma la notícia de la presa de Sagunt— i el juny del mateix any, quan es va començar a conèixer l'expedició d'Anníbal.

14. Vegeu el fascicle monogràfic de la *Revista de Gerona*, XI, 1965, n.º 31 (2.ª edició), en particular els articles de J. Maluquer de Motes, Pere de Palol, M. Tarradell i M. Oliva Prat. — Joan Maluquer de Motes, *Rhode, la ciutat grega més antiga de Catalunya*, a *Homenaje a Jaime Vicens Vives*, t. I, Barcelona, 1965, pàgs. 143-151.

el comanament de les tropes que quedaven a la Península, inicià, durant la primavera de l'any 218 a. C., la seva expedició a Itàlia. La primera dificultat fou el pas de l'Ebre, que creuà per tres guals que encara no han estat determinats.¹⁷ Vingué després el problema del pas del Pirineu. En aquests moments, la majoria d'autors estan d'acord a pensar que el pas del Pirineu va haver d'ésser efectuat remuntant el riu Segre, car les fonts diuen que, després d'haver sotmès els ilergetes i els bargusis, lluità amb els andosins i aranosins (Polibi, III, 35, I). Per la seva banda, Livi assenyala que sotmeté els bargusis, ausetans i la Lacetània, *regió estesa davant dels Pirineus* (XXI, 23). Aquest mateix autor ens diu que, en aquell moment, l'exèrcit cartaginès es composava de 90.000 infants i de 12.000 cavallers. Naturalment resulta difícil d'explicar el perquè Anníbal abandonà el fàcil camí de la costa, que l'hagués portat al pas natural del Pertús, i escollí, en canvi, els difícils passos del curs superior del Segre, el creuament de la Cerdanya i el Coll de la Perxa, amb el necessari descens cap al Rosselló per les difícils gorges i la vall del Tet. Aquesta explicació fou donada, per primera vegada, per en Ll. Pericot, l'any 1934, admesa després per altres autors i, definitivament, demostrada per en P. Bosch Gimpera, l'any 1965.¹⁸ Per altra banda, aquesta moderna hipòtesi està confirmada per unes paraules de Livi que creiem que no han estat suficientment valorades, en les quals assegura que Anníbal entrà per les gorges del Pirineu: *Postquam per Pyrenaeum saltum traduci exercitus est coeptus* (XXI, 23, 4). Al final de la difícil travessa, el cabdill cartaginès acampà prop de la ciutat d'Illiberis (l'actual Elna), per tant no lluny d'Empúries. És probable que el trajecte

17. Si el riu fou travessat per la seva part baixa, Anníbal deuria seguir, primer, el camí costaner, per prendre, després, el que més tard seria via romana des del Camp de Tarragona als plans de l'Urgell, per Valls i Montblanc. La qüestió de si conquerí Tarragona està en relació amb el problema de la seva existència en aquell moment. Bosch Gimpera i Aguado Bleye, *La conquista de España...*, citat, pàgs. 18 ss. Sobre els projectes d'Anníbal, cf. la important bibliografia reunida fins al seu temps per Camille Jullian, *Histoire de la Gaule*, I, 1926°, pàgs. 451-456.

18. Lluís Pericot, *Historia de España*, vol. I, Barcelona, 1934, pàgs. 431 i 452 (igual a l'edició de 1967, pàg. 321). El 1935, Schulten, *F.H.A.*, III, pàg. 47, reflexa aquesta opinió. El mateix any, s'estenen sobre aquesta teoria Bosch Gimpera i Aguado Bleye, *La conquista de España...*, citat, pàgs. 17-18. Amb algunes reserves l'admet Almagro, *Las fuentes escritas...*, citat, pàgs. 38-39. Pere Bosch Gimpera, *El pas del Pirineu per Anníbal, a Homenaje a Jaime Vicens Vives*, citat, vol. I, pàgs. 135-141, 2 figures. Ramon d'Abadal, *Els precedents antics de la Història de Catalunya*, Barcelona, 1967, pàgs. 88-90, discuteix l'opinió de Pericot-Bosch i s'inclina per una variant per Berga i Coll de Jou. Encara s'escriu en favor del camí costaner, i fins i tot de l'ocupació d'Empúries, per exemple: Dennis Proctor, *Hannibal's March in History*, Oxford, 1971.

pirinenc pugui ésser explicat per les aliances que els habitants de la costa deurién tenir amb els grecs d'Empúries i, per tant, amb Massàlia i Roma. Efectivament, els emporitans, i amb ells certs pobles indígenes de la costa, deurién tenir vincles amb Roma, l'entitat dels quals no coneixem. Però, com veurem més endavant, si sabem que l'avanç de Cneu Escipió es realitzà *renovellant aliances o establint-les* (Livi, XXI, 60, 3), també hom pot pensar que el camí pirinenc fou elegit per Anníbal tement que els romans li tallessin el pas, abans de creuar el Pirineu, recolzant-se en l'aliada de Roma, Emporion, i en el seu *hinterland* emporitanès que, sens dubte, li era sotmès. Ambdós arguments serveixen també per a justificar el pas dels Alps, eludint els camins costaners, Massàlia i les altres ciutats gregues veïnes.

L'itinerari d'Anníbal pel Pirineu és, doncs, un resultat segur de la moderna investigació. La bibliografia antiga li atribuïa el pas per la costa i, fins i tot, la presa d'Empúries. Sobre el suposat pas d'Anníbal per Empúries s'han escrit moltes fantasies. El punt de partida, hom el troba en un fragment del farragós poema de Sili Itàlic (III), quan alludeix, equivocant-se, els emporitans entre els pobles que s'uniren a Anníbal. Dóna testimoni de la seva inversemblança la immediata cita anacrònica de Tarraco. La majoria dels autors que, des del segle XVI al XIX, s'han ocupat d'Empúries —Pujadas, Maranges, Pujol i Camps, Botet i Sisó, per exemple— han acceptat la veracitat de la referència, arribant fins i tot a descriure el setge i recolzant-se en el topònim *Scala Hannibalis*, tramès només per Mela, que hauria sobreviscut en el nom de l'actual poble de l'Escala. Aquell estrany topònim de Mela també ha estat identificat amb el promontori de Montgó (prop de l'Escala) i amb l'Estartit (prop de Torroella de Montgrí).¹⁹ L'Almagro pensa que aquest nom, que només cita Mela, podria correspondre a una llegenda ja existent a l'època romana imperial.²⁰

Encara li quedaven, a Anníbal, dos grans obstacles geogràfics —el Roine i els Alps— per portar la guerra a Itàlia.²¹ Però la notícia de la seva expedició havia arribat a Roma, on hom decidí de tallar-li el camí. El cònsul Publi Corneli Escipió va aparèixer a Massàlia per evitar que l'exèrcit cartaginès creués el Roine, al mateix moment en què Anníbal

19. Bosch Gimpera i Aguado Bleye, *La conquista de España...*, citat, pàgines 17 i 37 i nota 32 de la pàg. 37. Per aquest i d'altres topònims referits a Anníbal: Jullian, *Histoire de la Gaule*, citat, pàg. 458, nota 2; aquest autor segueix el corrent general de fer passar per El Pertús l'exèrcit annibàlic.

20. Almagro, *Las fuentes escritas...*, citat, pàg. 39.

21. Entre l'abundant bibliografia sobre el tema, citarem l'article decisiu de R. Dion, *La voie héracléenne et l'itinéraire transalpin d'Hannibal*, a *Latomus* (= *Hommage a Albert Grenier*), t. LVIII, 1962, pàgs. 527-543.

duïa a terme el pas dels Alps. Davant de tal contingència, Publi decidí tornar a Itàlia, però separà una part de la seva esquadra i del seu exèrcit, els posà sota les ordres del seu germà Cneu i els envià a la Ibèria. És indubtable que el pla era de produir una maniobra diversiva portant la guerra a les bases cartagineses de la Península. Aquests fets són referits per Polibi (III, 76, 1) i Livi (XXI, 60-61). García y Bellido definí l'operació com un *contragolpe magistralmente concebido*.²²

EL DESEMBARCAMENT ROMÀ A EMPÚRIES

A partir d'aquest moment, els esdeveniments de la Segona Guerra Púnica estan en estreta relació amb Emporion i el tema de la present dissertació. ¿Existia ja, en aquest moment, a Emporion, alguna forma de presència romana, per exemple, una petita guarnició? No ens sembla probable i les fonts no en parlen. Però la importància estratègica de la vella ciutat s'acabava de fer palesa en ésser elegida com a lloc del desembarcament romà al país que aviat es diria Hispània.

Seguint les fonts que venim utilitzant, sabem que Cneu Corneli Escipió, amb el seu exèrcit, embarcat en una esquadra de seixanta naus, *salpà de les boques del Roine i, vorejant els monts Pirineus, abordà a Empúries* (Polibi, III, 41, 2 i III, 76, 1; Livi, XXI, 60).²³ Tal desplegament de forces navals necessitava un lloc d'abric, i no hi hagué cap altre millor que el petit port d'Emporion. Les naus de guerra i auxiliars que no degueren trobar-hi espai varen poder refugiar-se a d'altres punts costaners protegits de les rodalies, per exemple, a l'àmplia badia de Riells, avui coberta per les sorres. Cal tenir en compte, a més, que l'exèrcit era seguit per una massa de comerciants, proveïdors i de gent de tota mena. Així sabem que, entre l'any 215 i 214, foren construïdes a Roma tres societats d'aprovisionadors per a les tropes dels Escipions a Hispània.²⁴ És lògic de pensar que Cneu instal·là el seu campament no lluny de les naus.

22. Antonio García y Bellido, *La Península Ibérica en los comienzos de su Historia*, Madrid, 1953, pàg. 502.

23. L'exèrcit i l'esquadra de la Hispània foren probablement després reforçats amb elements de la fracassada expedició africana de Ti. Semproni Longus, en especial pels seus 172 vaixells de guerra, ja que Cneu Escipió només n'havia rebut 60, sense comptar, en cap dels dos casos, amb les embarcacions de transport (Livi, XXI, 17, 1-9).

24. Pellétier, *A propos de la Lex Claudia*, citat, pàg. 10. A. Balil, *Algunos aspectos del proceso de la romanización de Cataluña*, a *Ampurias*, XVII-XVIII, 1955-1956, pàgs. 39-57.

Tal com és ben conegut, immediatament l'exèrcit de terra de Cneu Escipió inicià, cap al Sud, la conquesta de tota la zona costanera fins a l'Ebre, assegurant-se amb aliances i pactes o renovellant-los, flanquejat per l'esquadra i possiblement deixant alguns destacaments per assegurar les comunicacions i l'ordre.²⁵ Abans de travessar l'Ebre, Cneu havia de liquidar l'exèrcit cartaginès d'Hannó que es mantenia al Sud i a l'interior de Catalunya a base d'una aliança amb els ilergetes. La batalla, resolta a favor de Cneu, tingué lloc prop del campament cartaginès i de l'*oppidum* de Cesse, plaça que fou presa i saquejada. L'episodi, cal situar-lo al Camp de Tarragona, no lluny de la costa. Per part seva, Asdrúbal travessà l'Ebre amb 8.000 infants i 1.000 cavallers, però, en conèixer la notícia de la desfeta de Cesse, es desvià cap al mar, hostilitzà els aliats navals dels romans, que havien desembarcat, i, després, tornà al seu territori més enllà de l'Ebre. Cneu Escipió, que segurament no esperava aquest atac, castigà alguns dels prefectes de les naus, deixà una modesta guarnició a Tarraco i tornà amb l'esquadra a Empúries. Però Asdrúbal passà novament l'Ebre i aconseguí d'aixecar els ilergetes contra els romans. Una altra vegada en campanya, Cneu Escipió obligà als cartaginesos a abandonar tot el país d'aquesta part de l'Ebre, i, després, es dedicà a sotmetre els ilergetes. Poc temps després, marxà contra els lacetans i ausetans. El setge de la capital d'aquests darrers —el recentment descobert poblat del Montgròs, al Brull?— es perllongà durant trenta dies i fou molt dur a causa de les primeres neus de l'hivern de l'any 218-217. Els ausetans es van haver de lliurar i pagar una contribució de 20 talents. Després, els romans tornaren a Tarraco per passar l'hivern (Livi, XXI, 61). Es planteja aquí el problema de la fundació de Tarraco. Malgrat que, dels textos alludits, sembla deduir-se'n que la ciutat ja existia, les evidències arqueològiques coincideixen amb la frase de Plini, *Tarraco Scipionum opus* (3, 21). Tot sembla indicar que, si bé en algun lloc de l'àmbit tarragoní pogué haver un petit establiment cessetà, el promontori fou fortificat a partir d'aquell hivern, trobant recer l'esquadra a l'estuari que aleshores formava la desembocadura del Francolí.²⁶ Tarraco esdevé des d'aleshores la principal base de la conquesta romana de la Hispània.²⁷

25. Un dels quals pogué estar a Olèrdola; cf. E. Ripoll Perelló, *Olèrdola, historia de la ciudad y guía del conjunto monumental y museo monográfico*, Barcelona, 1977², pàgs. 14-27.

26. El fet que no es fes servir, en les mateixes condicions, la boca del Llobregat i la muntanya de Montjuïc deu estar en relació amb les resistències locals i amb una molt probable aliança dels romans amb els cessetans que sofrí les seves proves en els esdeveniments bèl·lics immediats. Pot explicar-se també pel desig d'estar més a prop de l'escenari més important de la guerra, el baix Ebre.

27. Per a la controvertida qüestió de la muralla, en la que sembla que les

L'any 217 veié l'arribada de Publi Corneli Escipió amb reforços que viatjaven en trenta naus, amb una gran quantitat de queviures, el subministrament dels quals quedà assegurat per trameses posteriors (Polibi, 3, 97, 2; Livi, XXII, 22). La nova empenta que havia de cobrar la guerra, hom la deu a aquest general (Apià, *Iber.* 15). L'home vençut a Trèbia féu comprendre al Senat que la guerra havia de ser decidida a la Hispània, on eren les bases de la puixança cartaginesa. Efectivament, la tasca dels dos germans fins al desastre de Castulo (Cazlona) serà l'intent d'ocupar el que, en gran part, era l'imperi cartaginès a la Península, car, per bé que els romans en tenien un coneixement imperfecte (Estrabó), no ignoraven les referències sobre la gran quantitat dels recursos que posseïa.²⁸

El primer esdeveniment d'aquesta nova etapa guerrera fou la batalla naval a les boques de l'Ebre. Sosylos, que fou mestre d'Anníbal, atribuï el mèrit de la victòria romana al concurs dels massaliotes.²⁹ El petit fragment de Sosylos, el confirma Polibi (III, 95), seguit per Livi (22, 19) i Zonaras (9,1). Els massaliotes, i, juntament amb ells, cal suposar també els emporitans, utilitzaren el *diekplous* (Ps. Frontí, 4, 7, 9).³⁰

Els romans pogueren, aleshores, travessar l'Ebre i seguir cap al Sud, avançant de forma lenta fins l'any 214. A partir d'aquesta data, hom intenta la penetració cap a l'alta conca del Betis, ocupant Urso i Castulo (Osuna i Cazlona). Però l'avanç deuria ésser excessiu, car Publi i Cneu Escipió foren vençuts i morts pels exèrcits sumats d'Asdrúbal Barca, Asdrúbal Giscó i Magó, l'any 212.³¹ Ben aviat els romans van quedar reduïts al nord-est de la Península com al començament de la conquesta.

---

portes i les poternes són coetànies, Theodor Hauschild, *Das Römische Tor in der Stadmauer von Tarragona*, a *Madriider Mitteilungen*, 15, 1974, pàgs. 145-155, 6 figs. i làms. 9-14 (trad. a *Boletín Arqueológico*, de Tarragona, 121-128, 1973-1974, pàgs. 23-33, 8 figs. i 8 làms.).

28. Preferim aquesta explicació i no la que pretén que els romans només volgueren posseir la Península com a teatre d'operacions per a batre els cartaginesos, defensada per alguns autors, per exemple E. Albertini, *Les divisions administratives de l'Espagne romaine*, París, 1923, cap. II.

29. Per a Sosylos, vegeu Schulten, *F.H.A.*, III, pàgs. 62-64.

30. La facultat d'armar vaixells auxiliars de la flota romana es va concedir a diverses ciutats itàliques o extraitàliques; Teodoro Mommsen, *Compendio de derecho público romano*, Madrid, 1898 (?), pàg. 117; el que ve a estar en relació amb el contingent naval propi, Bloch i Cousin, *Rome et son destin*, citat, pàgines 54-61.

31. No hi ha acord per a aquesta data, que pot ser la de l'any 211, com ho creu Schulten, *F.H.A.*, III, pàg. 90, o la indicada, que prefereixen Bosch Gimpera i Aguado Bleye, *La conquista de España...*, citat, pàg. 30 i notes 68 i 69.

Dins del drama continu i sagnant que fou l'ocupació del territori hispànic pels romans, l'historiador es pregunta sobre les condicions difícils que portaren a tal situació cap a la fi de la Segona Guerra Púnica. Però cal recordar que la precarietat de la presència romana, testimoni de la qual són els lents avanços duts a terme, s'explica pel fet que, durant quasi quinze anys, els romans hagueren de fer front a la presència d'Anníbal a la Itàlia central i meridional. I dins d'aquesta fase final, el perill encara augmentà quan, l'any 208, Asdrúbal Barca, seguint el camí del seu germà (Livi, XXVII, 39), arribà fins a Itàlia, essent anihilat a Metauro, mentre que Magó, el 205, havent passat l'hivern a les Balears, també es traslladà al teatre itàlic de la guerra amb la seva esquadra i tropes (Livi, XXVIII, 46). Només després de l'any 211 —presa de Càpua— pogué Roma enviar tropes a la Hispània, essent el contingent més important el de C. Claudi Neró (Apià, *Iberia*, 17).³²

Però tornem, per un moment, a referir-nos a la gravíssima situació dels anys 212-210, car novament trobem la grega Emporion exercint el mateix paper de ciutat aliada. Efectivament, l'ocasió guarda una certa semblança amb el desembarcament de l'any 218. Mentre les restes de l'exèrcit romà es mantenien a la fortalesa de Tarraco, els nous generals romans, Publi Corneli Escipió (fill de Publi i futur "Africà") i Marc Juni Silà, amb els seus trenta quinquers i un nombrós exèrcit, hagueren de desembarcar a Emporion (Livi, XXVI, 19, 10), la qual cosa demostra el valor militar i estratègic que continuava mantenint la vella ciutat.³³

En aquells darrers anys del segle III, si bé Tarraco tenia assumides àmpliament les funcions de capitalitat, Emporion continuà essent un lloc estratègic important per als romans, com ho testimonien els episodis que hem recordat en relació amb la història general. La ciutat i el seu port complien probablement la funció de lloc de concentració en el viatge d'anada o de tornada a Itàlia. Ja hem citat l'arribada de Publi Escipió l'any 217, la de C. Claudi Neró, el 211-210, i la del jove Publi Corneli Escipió i el seu col·lega Marc Juni Silà, l'any 210. I encara hom hi pot afegir l'enviament fet des d'Empúries, l'any 207, per Publi

32. Schulten, *F.H.A.*, III, pàg. 96.

33. L'excepcional concessió del proconsulat *ex plebiscito* a un ciutadà privat tenia lloc per primera vegada a la història romana a favor del jove Publi C. Escipió, la qual cosa dóna idea de la importància que es donava a la guerra de la Hispània. El cas no tornarà a repetir-se fins 130 anys més tard en la persona de Pompeu el Jove. Mommsen, *Compendio de derecho público romano*, citat, pàgines 316-317.

Corneli Escipió d'un cos d'exèrcit al cònsul M. Livi Solinator que lluitava contra Asdrúbal al nord d'Itàlia.³⁴

Per fer-ne només memòria, recordem que, durant els quatre anys següents (210-207), Publi Escipió i Silà aconseguiren treure, d'Hispania, els cartaginesos.³⁵ La batalla d'Ilija (l'actual Alcalà del Río), guanyada per ells, juntament amb la de Metauro, a la Umbria, constitueixen el principi del desenllaç de la Segona Guerra Púnica i, per a la Hispania, l'inici de la romanització portada al mateix temps que la conquesta, la qual no acabaria fins dos segles després.

LA GUERRA CATONIANA A L'ÀMBIT EMPORITÀ

El coneixement de la Hispania proporcionat pels anys inicials de la conquesta, unit a les notícies dels viatgers i *negotiatores* que, sens dubte molt abans de la mateixa, freqüentaven el litoral peninsular, va permetre als romans d'adonar-se de la vastitud de recursos que l'ocupació els podia oferir. Existeix un contrast entre el primer moment de la conquesta i la situació posterior. Donat que, l'any 217, l'exèrcit hagué d'importar queviures d'Itàlia, i la mateixa cosa va passar el 215 (Livi, XXII, 11, 6 i 22; XXIII, 49, 5), molt aviat fou organitzada l'explotació econòmica a fons del món indígena. Així, ja l'any 203, la Hispania hagué de proporcionar blat i capes per a la guerra d'Àfrica (Livi, XXX, 3, 2), i blat a la pròpia ciutat de Roma en quantitat tan important que provocà la baixa dels preus (Livi, XXX, 26, 5). Les contribucions en metall noble, encunyat o no, foren també d'una gran quantia i contribuïren a la formació i desenvolupament del capitalisme romà. Citarem el cas de Publi Corneli Escipió que, l'any 206, a més dels captius, armes i altres despeses, aportà a l'erari 14.342 lliures d'argent sense encunyar i, també, una quantitat d'encunyat (Livi, XXVIII, 38). Però també existien ja, en aquesta època primerenca, algunes trameses en sentit contrari (Livi, XL, 35), com ceràmiques i alguns articles sumptuaris.³⁶

34. Pellétier, *A propos de la Lex Claudia*, citat, pàg. 14.

35. La narració de Livi es basa directament en Polibi: J. Martínez Gázquez, *Polibio fuente de Livio en los acontecimientos hispanos*, a *Ampurias*, 36-37, 1974-1975, pàgs. 235-248.

36. Durant el segle II a. C., es continua obtenint grans quantitats que, aleshores, eren considerades modestes en comparar-les amb les reparacions de guerra aconseguides a Orient de les grans potències rivals. L'estudi d'aquests aspectes econòmics de l'ocupació romana ha estat realitzat amb una gran aportació de dades per J. M. Blázquez en diverses obres recents. Un quadre detallat dels botins ingressats a l'*aerarium* entre els anys 106 i 133, a Robert Étienne, *Le culte impé-*

Per causa d'aquestes exaccions, ja l'any 205 les tribus del nord-est se sublevaren, però foren durament reprimides. Efectivament, les aportacions dels procònsuls al tresor de la República eren enormes. En detallar-les, Bosch Gimpera i Aguado Bleye diuen: *demasiado rico botín para arrancarlo a un país donde no había guerra*. Al *stipendium*, que era un tribut fixe, degueren les ciutats hispàniques la denominació de *civitates stipendiariae*.³⁷ Però les extorsions complementàries per part dels governadors i prefectes es fixaven de forma arbitrària i eren freqüentíssimes. Sembla que, de tot el món hispànic, només tres ciutats aconseguiren el *foedus* i, potser, la immunitat: Emporion, Ebussus (= Eivissa) i Gades (= Cadis). Però no cal pensar que els seus avantatges fossin molts, car segurament es limitaven a una organització municipal particular relacionada amb el seu origen i a l'encunyació de moneda en condicions avantatjoses.³⁸

Tal situació culmina amb la gran sublevació dels pobles hispànics de l'any 197 a. C., que s'inicià a la província Ulterior i es propagà ràpidament a la Citerior. Els pretors C. Semproni Tudità i M. Helvi foren àmpliament derrotats, i la mateixa cosa ocorregué als seus successors, A. Fabi Buteu i Q. Minuci Therm.³⁹ El Senat considerà que la situació era tan greu que, el mes de març de l'any 195, decidí enviar a la Citerior un cònsul amb un exèrcit consular compost de dues legions i 15.000 aliats llatins, una flota de 25 naus llargues o galeres i tropes comanades per pretors, amb un total de més de 50.000 homes. Per al càrrec fou designat Marc Porci Cató, notable personatge, la governació del qual, malgrat la duresa de la guerra, fou molt beneficiosa. La Hispània Citerior fou, per aquesta raó, la primera província consular de la República romana després d'Itàlia (Livi, XXXIII, 43).^{39 bis}

---

rial dans la Péninsule Ibérique d'August à Diocletien, París, 1958 (reeditat el 1974), pàgs. 93-95.

37. Bosch Gimpera i Aguado Bleye, *La conquista de España...*, citat, pàg. 51. Segons Plini el Vell (III, 7), a la Bètica, de 175 ciutats, 120 pagaven *stipendium*. Antonio García y Bellido, *La España del siglo I de nuestra Era (según P. Mela y C. Plinio)*, Madrid, 1947, pàg. 123.

38. Sembla fora de dubte que, després de la conquesta, la ciutat grega d'Emporion restà en la condició de "ciutat lliure federada". La relació no era nova, car és probable que el vincle fos anterior com a conseqüència del pactat l'any 368 entre Roma i Massàlia (*foedus aequo iure*), segons el text de Justí que ja hem assenyalat. Nenci, *Le relazioni con Marsiglia...*, citat, pàgs. 9 ss.

39. La divisió en dues províncies havia estat establerta un any abans. Sobre el problema de la transmissió del comanament en aquells greus moments: José Martínez Gázquez, *La sucesión de los magistrados romanos en Hispania en el año 196 a. de C.*, a *Pyrenae*, X, 1974, pàgs. 173-179.

39 bis. Per Marc Porci Cató el Censor ens remetem a A. Pauly i G. Wissowa, *Realencyclopädie der Klassischen Altertumwissenschaft*, t. 43, cols. 108-165.

Per la seva transcendència en relació amb els orígens de la ciutat romana d'Empúries, hem de deturar-nos a examinar amb detall les primeres fases de la guerra catoniana, cosa que ara hom pot fer amb més elements de judici, gràcies al recent i excellent llibre del professor J. Martínez Gázquez.⁴⁰ El minuciós relat de Livi cobra, per a la nostra ciutat, un gran valor, ja que està inspirat en una font directa, com és l'obra perduda del propi Cató, *Els orígens*. Però es fa difícil en aquell text precisió d'arribar a desllindar amb exactitud el que fa referència a una situació anterior pre-bèlica, el que correspon al conflicte que anomenem Guerra Catoniana i el que és posterior a aquesta darrera. L'espontaneïtat de la seva redacció fa pensar que el que descriu és la situació durant aquest mateix any 195. Queda, com un fragment a part, el text que es refereix a la fundació cesariana, que és una interpolació evident del propi Livi, a la qual haurem de fer referència més endavant.⁴¹

El cònsul partí de Portus Lunae (l'actual La Spezia) i reuní el seu formidable exèrcit al Portus Pyrenaei (també Portus Veneris, avui Port Vendres), passant de seguida al Golf de Roses. La primera operació fou la d'expulsar de Rhode, en aquesta circumstància depenent d'Emporion, la guarnició indígena que l'havia presa. Després, *secundo vento*, arribà a *Emporias*, precisant que *ibi copiae omnes praeter socios navales in terram expositae* (Livi, XXXIV, 8). A aquest text segueix el de la detallada descripció de la ciutat, i d'ell ens ocuparem més endavant, car creiem que és preferible presentar abans de forma cronològica el desenvolupament de la guerra a l'àmbit emporità.

El text, sols de forma ambigua, es refereix a la situació dels poders abans del desembarcament. Que els grecs eren favorables al mateix sembla una cosa fora de dubte. Però no creiem que fos segur que la ciutat indígena estigués obertament sublevada, car no sembla que el relat de la batalla contra els indiketes i la presa del seu campament es referís a la ciutat del pujol veí. Al final del llibre XXXIV, 9, Livi explica que Cató dedicà alguns dies al contacte amb els emporitans, a explorar les proximitats i a exercitar els seus soldats, i malament hagués pogut realitzar tals operacions amb una ciutat sublevada a pocs metres de les muralles de la grega. Com que era l'època de l'any en què els indígenes tenien el blat a les eres —per tant, entre juny i juliol—, Cató prohibí als proveïdors que li proporcionessin blat, i els envià a Roma pronunciant

40. José Martínez Gázquez, *La campaña de Catón en Hispania*, Barcelona, 1974.

41. Comentarís a Almagro, *Las fuentes escritas...*, citat, pàgs. 47 i següents; i Martínez Gázquez, *La campaña de Catón...*, citat, pàgs. 54-56 i 112-114; Schulten, *F.H.A.*, III, pàgs. 177 i ss.; el resum de Livi per Apià a les pàgs. 191-192 i 351-352.

la frase *bellum se ipsum alet*. Un altre gest teatral del Censor fou el d'enviar les naus des d'Emporion a Massalia per indicar als seus soldats que no hi havia retirada possible (Apià, *Iberia*, 40). Després es dedicà a saquejar les terres immediates i a hostilitzar els seus enemics mitjançant petites operacions (Livi, XXXIV, 9).⁴²

En relació amb la repressió dels indígenes del que avui anomenem Empordà i comarques veïnes i, en particular, amb la fi de l'*oppidum* d'Ullastret, el text de Livi (XXXIV, 13-16) suscita diferents hipòtesis dignes d'una detinguda anàlisi⁴³. No coneixem la situació del campament de les tropes indígenes ni el camp on es lliurà la gran batalla que decidí el domini d'aquesta regió. Tampoc no coneixem amb exactitud l'extensió geogràfica de l'aïxecament indígena en aquesta zona, encara que cal pensar que fou total. El que sí ens sembla probable és que, enfront de la posició clarament pro-romana dels grecs, haguessin adoptat els emporitans indígenes una actitud ambigua que es transformà en franca submissió a l'arribada o després de la batalla. La frase *multi et aliarum civitatum, qui Emporias perfugerant, dediderunt se* (Livi, XXXIV, 16) sembla assegurar el fet, per altra banda ben estrany, que la ciutat indígena no es rendí fins després de la batalla. La tensió existent entre les dues ciutats en prendre cadascuna una partit distint, cosa indubtable si seguim els textos, pogué ser deguda a la diferent condició jurídica —llegeixi's tributària— enfront dels romans.

La ubicació del campament de Cató, des del que hom realitzava la campanya, constitueix un problema al que ens referirem més endavant. En ell, el Cònsul rebé M. Helvi, ex-pretor de la Hispània Ulterior, de camí vers Roma per lliurar a l'erari el seu enorme botí, que li valgué l'ovació, però no el triomf, pels desastres que havia sofert⁴⁴. Dins

42. Martínez Gázquez, *La campaña de Catón...*, citat, pàgs. 57-58; Schulten, *F.H.A.*, III, pàg. 178.

43. Miguel Oliva Prat, *Ullastret, guía de las excavaciones y su Museo*, Girona, 1970, pàg. 44, posa en relació la destrucció de la ciutat amb la campanya catoniana, encara que assenyala que, aleshores, ja estava en plena decadència. S'ha de tenir en compte que, després d'aquella campanya, als segles II i I, Empúries degué convertir-se en un centre potser amb més poder d'atracció —cap administratiu de la regió— sobre els indígenes que en l'etapa anterior. També Maluquer, *Ullastret*, citat, pàgs. 22-23, creu en una situació de decadència al segle III i insinua la possibilitat que Ullastret s'hagués convertit en un domini emporità, la qual cosa explicaria que les seves muralles no haurien estat destruïdes per Cató. Martínez Gázquez, *La campaña de Catón...*, citat, pàg. 163.

44. Livi, XXXIV, 10, 1-7: 14.732 lliures de plata sense encunyar, 17.023 de plata batuda en *bigati* i 119.439 de plata d'Oscas; Schulten, *F.H.A.*, III, pàgines 181-182. Martínez Gázquez, *La sucesión de los magistrados...*, citat. Un altre punt de vista a G. V. Sumner, *Proconsuls and "provinciae" in Spain*, 218/7-196/5 B.C., a *Arethusa*, 3, 1970, pàgs. 85-102.

del mateix escenari, se situa l'episodi de l'ambaixada del rei dels ilergetes, Bilistages. Els antics i perseverants enemics dels romans sol·licitaven ara l'ajuda per a defensar-se dels seus veïns sublevats que els atacaven. Cató, quedant-se amb el fill del règul com a ostatge, ordí una hàbil maniobra per fer creure als ilergetes que l'ajuda estava en camí, i així aixecà els seus ànims (Livi, XXXIV, 11, 2-8, i Ps. Frontí, 4, 7, 31).

Quan Cató considerà que ja tenia preparades les seves tropes i que coneixia les tàctiques de l'enemic, es disposà per a la gran batalla de la seva campanya que anava a ser decisiva (Livi, XXXIV, 13, 4-10). De nit, portà a terme la maniobra de situar-se darrera el campament dels indígenes. Simulà, de matinada, un atac al campament i aconseguí així treure els seus enemics al camp lliure. Féu maniobrar, a continuació, dues cohortes per envoltar el flanc dret dels seus contraris, i inicià la lluita: primer, a distància, i després, cos a cos. Els indígenes foren portats contra les defenses del campament; aquest darrer fou assaltat, i es produïren una terrible carnisseria i el consegüent saqueig (Livi, XXXIV, 14, 1-11; 15, 1-9). Amb el mateix detall amb què ho ha fet per a la batalla, l'historiador ressenya, a continuació, les alabances a Cató i els fruits de la victòria, textos encomiàstics que, sens dubte, procedeixen de la mateixa obra del Censor, com es pot comprovar pels fragments que ens n'han pervingut⁴⁵. El ressò de la batalla degué arribar lluny, car immediatament es presentaren a Cató legats de tots els pobles d'ençà de l'Ebre per a rendir-li compliments. Només els bergistans gosaren afrontar-lo, raó per la qual foren enèrgicament castigats. Per assegurar la pau, que continuament proclamava, recollí les armes de totes les tribus de la regió i donà ordre d'enderrocar les muralles dels poblats. Probablement corresponen a aquests fets les espases de la Tène II, el bastidor i els projectils de catapulta i els glans de plom per a la fona trobats fa anys a la Neàpolis emporitana. Mentre s'esdevenien aquests fets, Cató havia portat el seu quarter general d'Emporion a Tarraco (Livi, XXXIV, 16, 1-7; 17, 5-12)⁴⁶.

Algunes d'aquestes mesures degueren d'estendre's a les tribus de

45. Vegeu la comparació dels textos a Martínez Gázquez, *La campaña de Catón...*, citat, pàgs. 91-95 i 136-137.

46. L'estratagema per aconseguir d'aterrar les muralles està més ben explicada, potser amb quelcom de collita pròpia, per Apià, *Ib.*, 41. Vegeu: Schulten, *F.H.A.*, III, pàgs. 192 i 352; Martínez Gázquez, *La campaña de Catón...*, citat, pàgs. 136-137. Per a les troballes d'armes a Empúries: *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, IV, 1911-1912, pàgs. 671-672; V, 1913-1914, pàg. 841; i VI, 1915-1920, pàg. 710. També Bosch Gimpera i Aguado Bleye, *La conquista de España...*, citat, pàg. 60 i nota 35.

més enllà de l'Ebre, fins i tot a la Turdetània on lluitaven els pretors Publi Manli i Api Claudi Neró. Cató intervingué a la Celtibèria i a la Turdetània el mateix any 195. L'any següent, completà la submissió de la Citerior amb una campanya a la vall de l'Ebre. Al final del seu comanament, el país quedava organitzat i pacificat, havent estat situats els límits de la romanització fins a les fronteres amb els lusitans i els celtibers. Per aquesta raó i per l'enorme botí cobrat, se li concediren els honors del triomf i una *supplicatio* de tres dies.⁴⁷

Abans de passar a ocupar-nos dels problemes topogràfics i arqueològics de la ciutat en relació amb els esdeveniments històrics que hem resumit, ens sembla necessari deixar constància de les escadusseres cites que fan referència al període final de la República i a l'Època Imperial. Efectivament, després de la Guerra Catoniana, són molt poques les dades referents a la que ja, amb seguretat, podem anomenar *Emporiae*. Els textos dels historiadors clàssics es refereixen a fets dels que ja ens hem ocupat, excepte del text de Livi sobre la colònia, que examinarem en un altre punt de la nostra dissertació. Així, només de tant en tant trobarem en els autors alguna dada que pugui relacionar-se amb Empúries durant aquests segles obscurs. Tal és, per exemple, un discutit text de Salusti que, segons Schulten, indicaria que Pompeu establí els seus quarters d'hivern a Empúries, els darrers mesos de l'any 77 a. C., després de dominar els indiketes.⁴⁸ Tampoc no tenen més importància que la geogràfica les cites de Pomponi Mela (II, 87 a 90), a la que ja ens hem referit en parlar de la *Scalae Hannibalis*, la de Plini el Vell (III, 22) i la de Ptolemeu (19).⁴⁹ Per la seva part, Esteve de Bizanci, malgrat haver viscut cap a l'any 500 de la nostra era, utilitzà unes fonts molt antigues, tal com es desprèn de la seva nomenclatura. Per bé que atribuint-les a regions diferents, segurament perquè no sabia interpretar els textos que manejava a causa de la seva antiguitat, distingeix Empúries d'Indika, anomena la primera "cèltica" i dóna, per

47. El botí era el més gran dels enviats a Roma per cap més general: 25.000 lliures de plata en barres, 123.000 peces en *bigati*, 540(000) en plata d'Osca i 1.400 lliures d'or. Tots els textos, amb comentaris, a Schulten, *F.H.A.*, III, pàgines 194-195 i 353-354; i a Martínez Gázquez, *La campaña de Catón...*, citat, pàgs. 149-153.

48. No creiem que hi hagi arguments suficients per a dir que els indiketes estaven sublevats. Schulten, *F.H.A.*, IV, pàgs. 222-224 i 384-386. Almagro, *Las fuentes escritas...*, citat, pàgs. 74-75. A. Schulten, *Sertorio*, Barcelona, 1949, pàgina 129.

49. Almagro, *Las fuentes escritas...*, citat, pàgs. 84-90. García y Bellido, *La España del siglo I de nuestra Era*, citat, pàgs. 131 i 234.

a la segona, un equivalent en el nom de *Blaberoura*, tramès només per ell.⁵⁰

LES DADES DE L'ARQUEOLOGIA

Arribats en aquest punt de la nostra dissertació i havent vist el paper que Empúries jugà als anys crucials de finals del segle III i inicis del II abans de l'era, hem d'examinar les dades que ens proporciona l'arqueologia referides als començaments de la ciutat romana i al seu desenvolupament durant l'època republicana.

El coneixement dels problemes arqueològics dels segles IV al II ha progressat durant els darrers anys, mercès sobretot als estudis ceramològics. Existeixen, en aquest període, diverses produccions que, per a la datació i com a indicatiu de relacions comercials, ocupen un lloc de primacia. A cada regió del món romà, la combinació de les diferents classes és diversa, però existeixen uns tipus, que podríem anomenar "internacionals", que estableixen la mútua relació.

Pel que fa a l'àmbit emporità i a l'època que ens ocupa, compleix la funció de fòssil director la família molt complexa de les ceràmiques de vernís negre, que, per simple comoditat, anomenem "ceràmiques campanianes", car moltes de les seves produccions no procedeixen de la Campània. Malgrat ser conegudes d'antic, el seu estudi sistemàtic és relativament recent, havent-lo iniciat N. Lamboglia abans del l'any 1950 i continuat amb èxit D. M. Taylor, F. Benoit, J. P. Morel, Y. Solier, E. Sanmartí, J. Barberà i d'altres.⁵¹ Dins d'aquesta família, l'espècie més antiga és la denominada "precampaniana", els productes de la qual cobreixen tot el segle IV, seguint la taula de formes de la ceràmica àtica de figures roges. La "protocampaniana" tindria un desenvolupament paral·lel a l'anterior, corresponent als tallers hellenístics

50. Roberto Grosse, *Las fuentes desde César hasta el siglo V d. de J.C.*, a *F.H.A.*, VIII, pàgs. 428-430. Almagro, *Las fuentes escritas...*, citat, pàgs. 91-93. Per a la interpretació cautelosa que cal donar als textos d'Esteve de Bizanci per al territori grec occidental, J. Brunel, *Étienne de Byzance et le domaine marseillais*, a *Revue des Études Anciennes*, XLVIII, 1945, pàgs. 122-133.

51. Nino Lamboglia, *Per una classificazione preliminare della ceramica campana*, a *Atti del I° Congresso Internazionale di Studi Liguri*, 1950, Bordighera, 1952, pàgs. 139-206. Id., *La ceramica campana della Bastida*, a *Archivio de Preistoria Levantina*, V, 1954, pàgs. 105-139. Id., *Polemiche campane*, a *Rivista di Studi Liguri*, XXVI, 1960, pàgs. 292-304. Doris M. Taylor, *Cosa: Blackglaze pottery*, a *Memots of the American Academy in Rome*, XXV, 1957, pàgs. 69-193. F. Benoit, *Fouilles sous-marines, l'épave du Grand Congloué à Marseille*, XIV° supplément a *Gallia*, Paris, 1961. J. P. Morel, *Céramique à vernis noir du Forum*

sud-itàlics del segle iv. Durant el darrer terç d'aquest segle aparegué la "campaniana A" que tingué un èxit durable, car, amb variants, es mantingué fins a l'any 150. a. C. En ella hom pot determinar dues variants, l'antiga i la recent, amb un punt de contacte que caldria situar vers l'any 250. Segueix la "campaniana B", que sembla una lògica continuació de l'anterior i que se situa entre el 175 i el 50. Encara hom pot afegir la "campaniana C", que manté la moda de les ceràmiques de vernís negre fins que, al darrer terç del segle i, s'imposen les ceràmiques sigillates aretines.

Més importància per la seva menor latitud cronològica tenen les produccions de dos concrets centres menors: l'"atelier des petites estampilles" i el "taller Nikias", el coneixement dels quals es deu respectivament a J. P. Morel i a Y. Solier.⁵² Les produccions de l'"atelier des petites estampilles" se situen cap als anys 300 i 250, amb l'apogeu de la seva producció vers el 275. Hom ha suposat que el taller es trobava ubicat a Roma o als seus entorns. La seva àrea de producció està molt ben delimitada: Itàlia central, Alèria a Còrsega, Llenguadoc, Rosselló, Catalunya, Sicília occidental i territori cartaginès entre Utica i Leptis Magna. Segurament a Empúries aquest tipus ceràmic substituï o completà les darreres importacions àtiques. Pel que fa referència als productes del "taller Nikias", anomenats així per presentar unes marques creuades amb aquest nom, escrit en lletres gregues (o el de Ión), es troben amb certa freqüència a jaciments entre l'Hérault i el Llobregat. Solier ha plantejat la qüestió del seu possible origen emporità. Existeixen petits dubtes en relació amb la seva cronologia, que no ha d'estar lluny dels anys 250-200, però que segurament podrà ser més precisada en un futur proper.

Amb aquests avenços de la ceramologia, acompanyats de les més estrictes tècniques estratigràfiques que al llarg dels darrers decennis s'han anat imposant dins de la investigació arqueològica, és possible

---

Romain et du Palatin, a *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire* (École Française de Rome), suplement 3, Paris, 1965. Y. Solier, *Note sur les potiers pseudo campaniens Nikias et Ión*, a *Revue Archéologique de Narbonnaise*, II, 1969, pàgs. 29-48. E. Sanmartí Grego, *El taller de las pequeñas estampillas en la Península Ibérica*, a *Ampurias*, 35, 1973, pàgs. 135-173, 13 figs.; *Id.*, *La cerámica campaniense de Emporion y Rhode* (en premsa). José Barberá, *La cerámica barnizada de negro del poblado ilergeta del Tossal de les Tenalles, de Sidamunt (Lérida)*, a *Ampurias*, XXVI-XXVII, 1964-1965, pàgs. 135-163, 10 figs.; *Id.*, *La cerámica campaniense*, a *Información Arqueológica*, n.º 2, 1970, pàgs. 38-46.

52. J. P. Morel, *Études de céramique campanienne, I, L'atelier des petites estampilles*, a *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire* (École Française de Rome), 81, 1969, pàgs. 59-117. Solier, *Note sur les potiers...*, citat.

actualment de plantejar sota nous punts de vista arqueològics el coneixement del tema que ens ve ocupant, o sigui, el desembarcament romà i la formació de la ciutat romana. Això implica, naturalment, l'examen a fons de tot el problema de la ciutat indígena, la qual sempre ha estat admesa com la seva antecessora.

Com hem vist, les fonts escrites es refereixen repetidament als indiketes com habitants indígenes del que ara anomenem Empordà, però aquí només ens referirem a ells pel que afecta a la ciutat que sembla que portà el seu nom.⁵³ Cal recordar que el topònim Indika no és citat pels grans geògrafs de l'Època Imperial, tals com Ptolemeu, Plini el Vell o Mela, ni pels anteriors, i que, com hem dit, només el trobem a Esteve de Bizanci que visqué vers l'any 500 de la nostra Era, utilitzant una font antiga. Aquest autor, que també cita Empúries en plural, assegura que Indika donà nom als pobladors del territori, la qual cosa cal probablement entendre al revés, car, si admetem la seva asseveració, caldria llavors acceptar uns remots orígens per a la ciutat, anteriors fins i tot a la colònia grega. Aquest text d'Esteve de Bizanci, cal considerar-lo només pel fet de donar-nos el nom de la ciutat, per altra banda silenciada per autors que la descriuen tan bé com Livi o Estrabó. Endemés veiem que les fonts escrites, amb total unanimitat, assenyalen l'existència d'una ciutat indígena, que s'hauria format al costat d'Emporion. És lògic, tanmateix, que l'arqueologia hagi intentat cercar els testimonis de l'existència d'aquella ciutat, i aquesta és la qüestió que examinarem a continuació. A aquest efecte, passarem revista de totes les excavacions relacionades amb el problema.

Amb anterioritat a l'any 1939, les referències a les restes arqueològiques de l'Empúries ibèrica són escadusseres, car en totes les publicacions sobre les excavacions de la vella ciutat, si hi ha alguna referència a la qüestió, només es fa una repetició dels coneguts llocs comuns sobre l'assumpte.

Nogensmenys, la ubicació de la ciutat indígena, sempre hom la donà com a segura en el planell veí de la ciutat grega, on tots els plànols,

53. Sobre els indiketes treballa la Srta. Anna Pujol Puigvehí. Sobre els noms i l'ètnia: George Phillips, *Ueber den iberischen Stamm der Indiketen und seine Nachbarn*, a *Actis Academiae aus Wien*, c. phil. hist., LXVII, 1871, pàgines 761-804; Nino Lamboglia, *Ipotesi sugli Indicetes e sugli Intemeli*, a *Rivista di Studi Liguri*, XV, 1949, pàgs. 184-194; P. Pericay, *Sobre los nombres de Indika, la ciudad hispana junto a Ampurias*, a *Emerita*, XVIII, 1950, pàgs. 151-173; Id., *Las raíces históricas del extremo NE. peninsular desde la lingüística*, Figueres, 1956; Nino Lamboglia, *La formazione del municipio de Emporiae*, a *Rivista di Studi Liguri*, XXXIX, 1973, pàgs. 21-35, amb un mapa toponímic del hinterland emporità.

des del de Jaubert de Passa de 1823,⁵⁴ indiquen el gran rectangle de la ciutat romana. Però, en aquest àmbit, les excavacions irregulars anteriors a 1908 només havien posat al descobert construccions romanes, i a partir de la citada data les excavacions de la Junta de Museus de Barcelona fixaren la seva atenció quasi de forma exclusiva en la Neàpolis, podent-se citar només, en aquell indret, l'exploració, dirigida per J. Puig i Cadafalch, de la porta del sector Sud de la muralla, una trentena de metres del carrer principal que en ella s'inicia⁵⁵ i l'assaig estratigràfic al que a continuació hem de fer referència.

El primer intent de coneixença estratigràfica a l'interior de la ciutat romana, hom el deu a M. Cazorro i a E. Gandía, que el donaren a conèixer l'any 1914.⁵⁶ La prova consistí en un pozo que se abrió al pie de la muralla que por la parte Sur limita la ciudad ibero-romana, a 12'50 metros al W. de la puerta de entrada, que donà quatre estrats o capes dels que malauradament no es féu el dibuix, el qual tampoc no hem trobat al *Diari* d'E. Gandía d'aquells anys, encara que sí referències en el volum de 1908. Aquesta estratigrafia es podria resumir de la següent manera: 1.er, capa de sorra d'un metre de potència amb grans fragments de l'obra de coronament de la muralla; 2.^{on}, capa de 0'80 m. de terra amb materials barrejats (campaniana i sigillata); 3.er, capa d'un metre, en la part alta de la qual començaren a aparèixer els carreus de la muralla, amb runes i estucs pintats, ruïnes *probablemente de la casa que había adosada a la muralla* (campaniana, sigillata, gris i dues monedes, un mig bronze de Tiberi i una d'argent de Iuba I); i 4.^{rt}, capa de forma d'escombrera amb molts ossos a la seva part superior i *debajo una tierra arcillosa roja, con algún pedazo de carbón y una pequeña estratificación de piedras sueltas, debajo de las que continúa la tierra arcillosa más pura*, havent estat trobat en aquesta capa, però sense que hom especifiqui en quin dels nivells dels que estava

54. Jaubert de Passa, *Notice historique sur la ville et le comté d'Empurias*, a *Mémoires de la Société Royale des Antiquaires de France*, 1823, pàgs. 1-86.

55. J. Puig i Cadafalch, *Les excavacions d'Empúries*, a *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, I, 1908, pàgs. 150-194, 45 figs. i 3 plànols. A partir d'aquí els textos en cursiva són fragments dels treballs que indiquem.

56. Manuel Cazorro i Emilio Gandía, *La estratificación de la cerámica de Ampurias y la época de sus restos*, a *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, V, 1913-1914, pàgs. 657-686, 43 figs. (en especial les pàgs. 667-668). És possible que aquesta excavació fos realitzada en la part exterior de la muralla, la qual cosa sembla deduir-se del text referent al segon sondeig. D'aquestes estratigrafies i d'una altra d'inèdita realitzada per Gandía l'any 1923 (*Diario de Excavaciones del año 1923*, ms. al Museu d'Empúries, pàg. 108), se n'ocupa Martín Almagro, *Estratigrafía de la ciudad helenístico-romana de Ampurias*, a *Archivo Español de Arqueología*, XX, 1947, pàgs. 177-199, 20 figs.

formada, alguns fragments de ceràmica ibèrica acompanyats de fragments de campaniana i sigillata; als 4'40 m. de la vora superior de la muralla hom trobà un paviment de pedres, i l'excavació fou suspesa, car quedaven evidents tres filades de blocs, i la darrera, *más grosera, parecía ser ya su cimentación*. Aquests resultats, encara que simplifiquen la realitat, coincideixen, en les seves línies generals, amb els que estem obtenint en els nostres treballs en aquesta zona de la porta romana, exceptuant la presència de terra sigillata a l'estrat més baix que, sens dubte, per l'estretor i profunditat de la zona excavada, se'ls degué contaminar a M. Cazorro i E. Gandía. Els citats autors resumeixen la seva interpretació dels dipòsits estudiats prop de la porta de la següent manera: *En el interior de la ciudad, se presenta un conjunto a partir de la superficie, después de una capa de casi un metro de espesor en la que todo está revuelto por el arado y en la que abundan los trozos de cerámica ordinaria, terra sigillata, cerámica gris bastante fina y algo de campaniense, con rarísimos fragmentos ibéricos, viene una capa no removida con abundante cerámica de la llamada terra sigillata y, en su base, cerámica campaniense, y mezclada con ellas algunos fragmentos ibéricos que nunca suelen encontrarse en la superficie... Podría esto interpretarse suponiendo que las primeras capas eran derribos removidos y la cuarta la del suelo de la ciudad, que por la coexistencia de barro campanienses y terra sigillata podría datarse como del siglo I a. de J. C.* Tal com ja ha estat dit no podem estar d'acord amb aquesta darrera afirmació, car precisament les excavacions en curs ofereixen nivells en els quals la terra sigillata falta totalment, extrem que coincideix amb els treballs als quals es farà referència a continuació.

És a partir de l'any 1940 quan comencen a aparèixer publicacions que constitueixen progressives aportacions al problema de la ciutat indígena. Així, en una de les seves primeres notes, M. Almagro exposà el resultat de la neteja del sector meridional de l'anomenada muralla "cesariana"⁵⁷, que més tard, l'any 1947, desenvolupà en un article al que farem referència. Els descobriments es concretaven en les restes d'un amfiteatre i en el que fou interpretat com una muralla ibèrica amb torres, sobre la qual Cèsar hauria bastit la seva fortificació rectilínia. De la primera, hi havia els testimonis de les restes de murs trans-

57. M. Almagro, *Las excavaciones de Ampurias*, a *Ampurias*, II, 1940, pàgines 171-173, 2 figs. y IV làms.; Id., *Los trabajos de consolidación y excavación en las ruinas de Ampurias*, a *Archivo Español de Arqueología*, XIV, 1941, pàgines 449-451; Id., *Ampurias, historia de la ciudad y guía de las excavaciones*, Barcelona, 1951, pàg. 161 i fig. 6; Id., *Las fuentes escritas...*, citat, pàgs. 52-55, fig. 9; Id., *Excavaciones de Ampurias; últimos hallazgos y resultados*, a *Archivo Español de Arqueología*, XVIII, 1945, pàgs. 59-75, 16 figures.

versals en diferents indrets i dues torres, l'una coincidint amb la porta romana, i l'altra, a l'extrem SE del recinte. A partir d'aquest punt s'iniciava un mur "ibèric" de 3'95 m. de gruix que, lleugerament desviat, hom diu que *llegaba al mar*. Aquest enigmàtic mur és d'una gran importància i la seva extensió cap al mar —que no creiem que arribés a realitzar-se més enllà del tros encara al descobert— haurà de ser comprovat en properes campanyes d'excavació. En aquesta zona aparegué un dipòsit de vasos grecs que *en parte fueron destruidos, según parece, al cimentar la muralla ibérica, que resultaría así, con toda seguridad, posterior al siglo VI, en que se fecha el hallazgo. Con estos vasos se encontró un anillo de oro con aro en forma de morcilla y un entalle con una esfinge arcaica y también un vidrio fragmentado*. Més tard, a l'obra sobre les necròpolis, el professor Almagro identificà aquesta troballa com el conjunt funerari d'una tomba amb la denominació de "Inhumación Bonjoan n.º 69", i donà descripció acurada dels seus materials datats cap a finals del segle VI.⁵⁸ També en un terraplè de la muralla fou trobada l'estàtua mutilada d'un sàtir de 0'70 m. d'altura, atribuït al segle I de l'Era. La interpretació de totes aquestes restes en relació amb la muralla fou feta amb certs dubtes. Per això és important consignar el que diu: *La nueva muralla hace pensar en la ciudad de Indica, citada por los textos, y si tal suposición fuera confirmada en el curso de la actual excavación, resultaría haberse descubierto el emplazamiento de la colonia romana sobre una antigua ciudad ibérica de la que sólo noticias teníamos. Otras veces suponemos sea esta muralla ahora hallada la levantada por César y que durante los siglos siguientes debió derrumbarse por ser innecesaria, hasta que los nuevos peligros que amenazaban con la invasión germánica, de la cual ya en el siglo III es una avanzada la oleada de los francos, que llegó saqueando hasta Tarragona obligan a levantar las grandes fortificaciones que se creía pertenecían a César*. També a partir de 1944 foren retirades les runes de l'angle SO de la muralla amb la seva estranya porta, sector atribuït amb tot el conjunt a la "colònia cesariana", si bé amb els dubtes esmentats que també s'expressen en altres llocs.⁵⁹

L'estratigrafia a l'exterior de l'esmentat angle SE de la muralla, excavat l'any 1940, fou donada a conèixer per M. Almagro l'any 1947 ensems

58. Almagro, *Los trabajos de consolidación y excavación*, citat, pàg. 451. Almagro, *Las necrópolis de Ampurias*, citat, vol. I, pàgs. 202-209, figs. 173-176. Amb això ell demostra que la muralla és posterior als darrers anys del segle VI.

59. Almagro, *Las excavaciones de Ampurias*, citat, pàgs. 172-173. Al·ludint, per exemple, que la ciutat del turó era un establiment plenament hellenístic: Almagro, *Ampurias, historia de la ciudad y guía de las excavaciones*, citat, pàgines 188-191.

amb les obtingudes a l'excavació de l'anomenada Muralla Rubert i les proporcionades, a l'interior de la ciutat, en ser excavada la Casa Romana n.º 1 o Casa Villanueva, i tenint en compte els ja citats treballs de Cazurro i Gandía.⁶⁰ Al sector SE, l'estratigrafia pot ser sintetitzada de la manera següent: 1.er, estrat de 2'50 m. de potència, terra arenosa amb alguns grans blocs de ciment de la part superior de la muralla; 2.^{on}, d'un metre, format per terra argilosa, sense sigillata i amb escadussers fragments de campaniana i ibèrica, aquest estrat incloïa els fonaments de la muralla anterior a la romana; i 3.er, de 0'50 m., sobre els quals es recolzaven ambdues muralles i on es trobava la tomba amb objectes del segle VI a la que hom ja ha fet referència. Més complexes foren els resultats obtinguts al sector oriental de la fortificació o Muralla Rubert en ser excavat els anys 1945 i 1946. En aquesta zona, l'estratificació era la següent: I, de 1'50 m., terra vegetal amb alguns blocs de ciment de la part superior de la muralla; II, de 1'50 m., de terra arenosa, amb enterraments dins d'àmfora; III, de distints gruixos, aproximadament d'un metre, *de cenizas y arenas estériles*; IV, d'un metre *de tierra gredosa apretada*, amb ceràmiques romanes, especialment terra sigillata aretina, campaniana i làmpares dels segles I abans i I després de C.; V, de 0'40 m., quasi estèril, amb quelcom de gris emporitana i campaniana; i VI, d'un metre, fins a la roca de base i fonamentació de la muralla, *con cerámica campaniense italiota bastante fina, cerámica griega italiota pintada con motivos florales del último estilo de la decoración con figuras rojas y motivos florales, cerámica ibérica abundante y cerámica ampuritana gris, un candil helenístico tardío, del tipo del siglo II, a todo lo más de comienzos del I a. de J. C.* Els estrats essencials es presentaven idèntics en altres llocs de la muralla, i permetien la següent conclusió: *Los resultados así obtenidos nos establecen, para la capa que cubre la base de esta muralla, una época anterior a la "terra sigillata", y en la cual abundaba la cerámica ibérica, la gris ampuritana, campaniense y hasta especies tardías de cerámica italiota pintada de figuras rojas.*

Encara afegí M. Almagro a la seva publicació l'estratigrafia d'una sitja segellada per un pis d'*opus cimenticium* d'una cambra de la Casa Romana n.º 1 i un sondeig estratigràfic al peristil de la mateixa casa. La sitja oferí, a la seva part baixa, un contingut semblant al dels estrats baixos ja ressenyats, però amb l'additiu de *muchos fragmentos de ce-*

60. Almagro, *Estratigrafía de la ciudad helenístico-romana*, citat. Les construccions a extramurs foren publicades posteriorment: Martín Almagro, *El Anfiteatro y la Palestra de Ampurias*, a Ampurias, XVII-XVIII, 1955-1956, pàgs. 1-26, 14 figs., i VI làmines.

rámica griega. L'assaig que donà l'excavació del jardí comprenia els següents estrats: I, de 0'80 m., format per terra vegetal i sorra, que cobria les restes de la casa pròpiament dita; II, de 0'20 m., sobre el que descansa l'ampit del jardí i que, a la seva part baixa, presentava un pis groller de palets de riu; III, de 0'50 m., capa de color ocre, *cubre algunos restos de paredes ibero-helenísticas*, amb ceràmica campaniana, gris emporitana i uns fragments d'una gerra de perfil aproximadament esfèric amb decoració del tipus Elx-Archena; IV, de 0'40 m., de terra més rogenca i apretada, coincidint amb els fonaments de les cases *ibero-griegas*, amb campaniana, gris emporitana, *parte del pie de una copa barnizada de negro y con su fondo interior decorado con círculos blancos y rojo vinoso, especie de cerámica griega tardía, que hallamos en Ampurias en niveles del siglo II a. de J. C.*; y V, d'una potència mitja de 20 cms., format per gredes i arenes, *con cerámica ibérica con círculos concéntricos, cerámica gris ampuritana, ánforas sin cuello con fuerte reborde en la boca, jarritos de barro gris ampuritano de elegante perfil, con asa, fragmentos de escudillas, bastante cerámica campaniense corriente y de la especie ya citada, adornada con simples decoraciones de puntos blancos o rojos al lado de líneas circulares vinosas o blancas en su fondo, propio de las capas griegas tardías de Ampurias, y un as de Indixa*.⁶¹

En relació amb la presència d'indígenes a l'Empúries pre-romana, constitueixen una evidència important les necròpolis estudiades per M. Almagro. Els enterraments de les necròpolis Parrallí i Muralla NE, dins de la tradició dels camps d'urnes i amb paral·lels a d'altres indrets de l'Empordà i de Catalunya, com, per exemple, la necròpolis d'Agullana⁶², representen un ritus funerari diferent del dels grecs i romans, i són el testimoni de la presència d'una població indígena que, almenys en

61. En aquest important treball de 1947, el professor Almagro aportà el citat fragment ibèric de tipus Elx-Archena —*que parece caer cronológicamente en capas muy cercanas a la terra sigillata*— a la polèmica sobre la cronologia de la ceràmica ibèrica que, aleshores, s'estava debatent principalment entre A. del Castillo, D. Fletcher i A. García y Bellido.

62. Pedro de Palol, *La necrópolis hallstättica de Agullana*, Biblioteca Praehistorica Hispana, I, Madrid, 1958. Són dignes d'ésser destacades les peces amfoides de la tomba 184, interpretades com d'influència grega, que Palol data en la seva fase III, o sia, 550-500, però per a Maluquer estarien entre el 500 i el 300. J. Maluquer de Motes, *Las culturas hallstätticas de Cataluña*, a *Ampurias*, VII-VIII, 1945-1946, pàgs. 115-184, 23 figs. i XV làmines. Al nostre parer, imiten prototipus fenicis i podrien ésser del segle VII. Per a la problemàtica d'aquesta època: Eduard Ripoll Perelló i Enric Sanmartí Grego, *La Catalogne dans le monde antique*, a *Archéologia*, n.º 83, 1975, pàgs. 46-58, i dels mateixos autors, *La expansión griega en la Península Ibérica* (en premsa).

part, vivia en estret contacte amb els colonitzadors. Els materials de la necròpolis Parrallí, sorprenents pel seu arcaisme, foren datats per Almagro entre el 550 i el 500, i sobre ells ens diu que *siempre será posible pensar que corresponden a un núcleo de población indígena anterior a la fundación de la ciudad griega, e incluso que nada tenga que ver con ella. Nosotros no nos inclinamos hacia esta hipótesis y creemos que es más lógico datar esta necrópolis Parrallí en la época inicial de la griega Emporion*. En canvi, les necròpolis de la muralla NE i Martí proporcionen conjunts funeraris que podrien ser d'indígenes hellenitzats. A la Muralla NE, cal citar que *el área del cementerio se prolongaba hacia la ciudad romana* i hauria estat destruïda en aquest indret en ser construïda la muralla "cesariana". Els conjunts funeraris de la Muralla NE van ser datats per les fíbules, les ceràmiques corínties i àtiques, el *bucchero* etrusc, etc., de la segona meitat del segle VI i la primera del V.⁶³ Si hom hagués d'admetre la història tradicional que parla de l'existència d'una ciutat indígena construïda d'hora al costat de la Neàpolis grega, no hi hauria cap dubte que els seus habitants serien els qui foren enterrats als cementiris indicats. Però, tal com hem vist i tal com direm, fins a l'hora present, en cap dels llocs on fins ara hem excavat a la ciutat del pujol no han estat descoberts estrats contemporanis de les ciutats necròpolis. La ubicació del nucli de població que habitaven aquestes gents constitueix un problema a resoldre.

A continuació, en aquest repàs, per ordre cronològic, de les investigacions que es refereixen al tema, cal que fixem la nostra atenció en l'excavació estratigràfica del dit "decumà A", al costat de la Casa Romana n.º 1, duta a terme entre els anys 1947 i 1958 com a pràctica dels Cursos d'Empúries i en la que hom intentà establir un paral·lelisme amb els nivells arqueològics i les fases cronològiques d'Albintimilium (Ventimiglia, a la Ligúria). La seva publicació per M. Almagro i N. Lamboglia és fonamental pels estudis emporitans.⁶⁴ L'estratigrafia posada al descobert era d'una gran complexitat, tal com correspon a un sector que durant segles fou una via pública. Sintetitzant al màxim podem aquí reflectir la seva composició: I, cap al 250 de l'Era, capa superficial amb sigillates clares A i B, vasos de fons estriat, un mig bronze de Trajà, vasos de vora ennegrida, ensems amb materials rodats d'èpoques anteriors; II, de mitjan segle II, caracteritzat com el següent, *por una serie de pisos fuertes y muy espesos, de unos 5 a 10 cms., hechos a base de*

63. Almagro, *Las necrópolis...*, citat, vol. I, pàgs. 115-127 (necròpolis Martí); vol. II, pàgs. 337-356 (necròpolis Parrallí) i pàgs. 359-399 (necròpolis de la Muralla NE).

64. Martín Almagro i Nino Lamboglia, *La estratigrafía del decumano A de Ampurias*, a *Ampurias*, XXI, 1959, pàgs. 1-28, 32 figs. i IV làmines.

guijarrillos, cal y ladrillos fragmentados, amb un denari de Marc Aureli, de l'any 148, sigillata clara A antiga, menor abundància de vasos de fons estriat, sigillata gàllica i hispànica, i làmpares de la forma VII de Loeschke; III, atribuït a l'any 100, amb predomini de la sigillata respecte de la hispànica i la clara; IV, en relació amb un sistema de clavegueres i datat entre els anys 40-80, falta de sigillata hispànica i de sud-gàllica de metopes, preponderància de vasos de la forma 29, característics de l'època clàudio-neroniana sobre els fragments de la forma 37, un sol fragment de sigillata clara, làmpares de volutes, tres mitjos bronzes del període júlio-clauidí; V, en relació amb una claveguera, d'època augusto-tiberiana, amb fragments d'aretina i un vas de parets fines; VI, dividit en diversos pisos i primer de l'estructura urbana coneguda, ceràmica gris emporitana, ibèrica pintada, que hom data entre els anys 200 i 150, i *ceràmica campaniense B, más abundante que la A, en el estrato VI, del 100 al 130 a. de J.C., y campaniense A, más abundante que la B en el estrato VI B, que creemos pertenece a la primera mitad del siglo II a. de J.C.*; VII, dividit en dos subnivells, sota d'un pis cremat, és datat pels voltants dels anys 300-250, oferia pocs materials, un sol tros de campaniana A, fragments de ceràmica gris i revores d'àmfora atribuïts al segle III a. C. Per bé que la datació del pis inferior ens sembla excessivament alta —creiem que el primer quart del segle II seria la data correcta—, aquesta estratigrafia és d'una extraordinària importància per a la ciutat romana, car en ella queden identificats els nivells estratigràfics fonamentals que les excavacions en curs van confirmant.

En darrer lloc, hem de fer referència a l'excavació realitzada els anys 1954 i 1955, sota la direcció de N. Lamboglia, en el denominat "decumà B" i zona propera (que resultà l'angle NE del recinte del fons del Fòrum).⁶⁵ En aquest lloc, amb una estratigrafia anàloga a la del "decumà A", *lo strato VI B offre una grande abbondanza di campana A e lo strato VI A abbondanza di campana B, indice ormai fra i più certi della distinzione cronologica fra il II e il I secolo a. C.; compare soltanto nel VI A, cioè nel I secolo, la campana C, e sono presenti tutti gli altri*

65. Un avanç d'aquestes excavacions, encara per publicar en el detall dels seus materials, a Nino Lamboglia, *Scavi italo-spagnoli ad Ampurias*, a *Rivista di Studi Liguri*, XXI, 1955, pàgs. 195-212, 6 figures. La identificació dels *cardines* i *decumani* del sistema viari emporità que s'utilitza i que la dita publicació fa servir no és l'ortodoxa. En aquesta, com se sap, el *decumanus* va d'Est a Oest i el *cardo* de Nord a Sud. Però Polibi, Higiní i d'altres sense preocupar-se de l'orientació, diuen que el *cardo* era la via traçada en el sentit de l'amplada del camp i el *decumanus* la corresponent a l'orientació longitudinal del mateix. Es tracta d'un problema menor que potser una troballa afortunada podrà resoldre en el futur.

*tipi di ceramica caratteristici dei livelli repubblicani, tra cui naturalmente la ceramica iberica e, abbondatissima, la ceramica grigia ampuritana o massaliota. La datazione dello strato VI B al II secolo è stabilita anche da cinque monete.*⁶⁶ En aquesta excavació, hom no arribà a l'estrat VII, identificat anteriorment al decumà A, però quedà visible la boca d'una sitja, el contingut de la qual serà probablement semblant al d'altres que hem excavat i que contenen els mateixos materials que l'estrat VI B, és a dir, del segle II.

Com a síntesi d'aquesta qüestió, podem dir que, en els indrets de la ciutat romana on anteriorment han estat dutes a terme excavacions estratigràfiques —muralla meridional, muralla Rubert, decumans A i B, Casa Romana n.º 1, etc.—, mai no ha estat trobat material de vernís negre que remunti l'any 200 a. C., per a donar una data rodona. Aquesta afirmació ve confirmada per les excavacions de la zona N i NE del Fòrum i de la muralla meridional, realitzades aquests darrers anys sota la nostra direcció, amb un selecte grup de col·laboradors, alguns d'entre els quals participen en els estudis per a la seva publicació.⁶⁷ Fins i tot podem afegir que materials que puguin ser situats a la primera meitat del segle II han aparegut únicament a l'estratigrafia de l'àrea del Camp Laia, darrera dels petits temples o capelles del Fòrum, la qual cosa contrasta amb els resultats obtinguts al decumà B, on els testimonis ceràmics no remunten l'any 125 a. C. Efectivament, als estrats profunds d'aquest lloc apareixen únicament la campaniana A tardana, la B i alguna cosa de C, mesclades amb ibèrica pintada, la gris emporitana i àmfores del tipus Dressel I-C, dels segles II-I. Les sitges excavades en aquest lloc donen igualment el material que acabem de citar.

Es dedueix d'aquesta anàlisi arqueològica que, fins al present i amb reserva de futures troballes, en els sectors excavats de la ciutat d'Emporiae fins als seus nivells inicials, mai no s'ha trobat material ceràmic

66. Lamboglia, *Scavi italo-spagnoli*, citat, pàg. 210. Les monedes són cinc asos uncials amb la proa de nau i dos de la ceca d'Emporion.

67. Dirigint sectors diversos de l'excavació han col·laborat amb nosaltres, entre altres, les senyoretes Elvira Mata, Eulàlia Morral, Anna M.ª Muñoz, Anna Pujol, Odile, Sílvia i Gisela Ripoll, i els senyors Josep Barberà, Ricard Batista, Miguel i Francisco Beltrán Lloris, Manuel Berges, Miguel Àngel de Blas, Francesc Gusi, Alberto López Mullor, Miquel Llongueras, Francesc Martí, Jordi Montfort, Ramon Muntanyà, Xavier Nieto, Josep M.ª Nolla, Josep M.ª Nuix, Sergi Ripoll i Enric Sanmartí. Subratllem també l'ajut rebut de les senyoretes Maria Asunción Giménez i Dra. Maria J. Pena i els doctors E. Sanmartí, José Martínez Gázquez, Pere Vilalba i del Sr. A. Bregante pels aspectes epigràfics, de fonts, de redacció i d'il·lustració.

envernissat de negre que remunti un període anterior al primer quart del segle II a. C.⁶⁸

ESTAT ACTUAL DEL PROBLEMA TOPOGRÀFIC

A la llum de la informació proporcionada per les fonts escrites i per l'arqueologia —en l'estat actual de les excavacions—, podem ara plantejar-nos els problemes de la topografia emporitana. En el seu tractament hem d'utilitzar àmpliament els importants textos de Livi sobre els orígens de la ciutat romana i les seves primeres vicissituds històriques.

Les evidències derivades de les estratigrafies ressenyades, i les que publicarem amb els nostres col·laboradors, ens asseguren que, en cap lloc de la ciutat romana, fins al present, no és possible d'assenyalar restes inequívokes d'un poblat indiketa anterior a la Segona Guerra Púnica. Aquest hauria indubtablement deixat senyals ostensibles, encara que només hagués existit durant un segle o un segle i mig amb anterioritat a aquella conflagració. És possible que, en el futur, els treballs d'excavació ens proporcionin les dades que ara ens manquen per a acceptar l'explicació tradicional, però fins ara només existeix la certesa que la primera ocupació del pujol començaria als inicis del segle II, cosa que queda ben probada als nivells inferiors de les estratigrafies. Així, doncs, en la situació actual dels nostres coneixements, creiem que hom pot assegurar que, si la ciutat "indígena" és la del pujol, és posterior al final del segle III. Llavors caldrà parlar de ciutat "romana" en alguna de les situacions jurídiques a les que alludirem després. I, si hagués existit una ciutat indígena anterior a l'arribada dels romans, hauria de trobar-se situada en algun altre lloc. Aquesta podria ser potser la part més septentrional del planell, on existeix un mur en sentit E.O. que sembla antic, però ens manca informació arqueològica per a aquesta zona. Una altra ubicació possible seria l'espai comprès entre la suposada muralla romana que baixaria fins al mar i la muralla grega, és a dir, la zona sud de la Neàpolis, on no s'ha assenyalat la presència de necròpolis ni han estat realitzades excavacions conegudes.⁶⁹ Però no sembla

68. El problema històrico-arqueològic que es deriva del que hem dit, ben conegut en el cas de Tarragona, probablement també es plantejarà de forma negativa per a d'altres establiments romans que es consideren continuadors de poblats ibèrics. En tal sentit s'orienten els resultats de les investigacions efectuades a Girona, sobre les que ha escrit la seva tesi doctoral Josep M.ª Nolla Brufau, *La ciudad romana de Gerunda*.

69. La hipòtesi a Enric Sanmartí Grego, *La cerámica campaniense de Emporion y Rhode* (en premsa), important tesi doctoral que és fonamental per l'es-

molt lògic que els grecs es deixessin inutilitzar les muralles que tant els preocupaven per un establiment indígena al costat de les mateixes. La idea de tres ciutats coexistent al mateix temps ens sembla una mica inversemblant. Per altra banda, aquella hipòtesi està en contradicció amb la frase de Livi (XXXIV, 9): *Iam tunc Emporiae duo oppida erant muro divisa... Partem muri versam in agros egregie munitam habebant, una tantum in eam regionem porta imposita, cuius adsiduus custos semper aliquis ex magistratibus erat*; i amb el context corresponent, per bé que més endavant es parla de *porta ad Hispanorum oppidum versa*. Aquests textos coincideixen amb el més concís d'Estrabó (III, 4, 8). De totes maneres, l'indicat sector meridional a extramurs de la Neàpolis haurà de ser adequadament explorat en futurs treballs.⁷⁰

Quina era la situació en el moment de l'arribada dels romans? Desembarcades a Empúries, les tropes de terra de Cneu Escipió s'hagueren d'installar en un campament. La lògica obliga a suposar que, en un país quasi desconegut i que hom podria esperar hostil, el campament no es podria trobar lluny del punt de desembarcament, per on havien d'arribar els reforços. Creiem que aquest primer campament romà no pogué trobar-se situat en cap lloc més que al planell situat darrera

---

tudi de l'Empúries d'època republicana. La idea es basa en unes restes assenyalades a Puig i Cadafalch, *Les excavacions d'Empúries*, citat, plànol. Però les àmplies exploracions realitzades amb motiu de l'excavació de les necròpolis redueixen molt la possibilitat que la ciutat indígena es trobi en aquest lloc o en altres dels voltants. Martínez Gázquez, *La campaña de Catón...*, citat, pàgs. 56 i 161.

70. Els autors moderns han seguit massa al peu de la lletra els textos clàssics. Així, A. García y Bellido, *La Península Ibérica en los comienzos de su Historia*, Madrid, 1953, pàg. 505, diu: *De hecho, lo que hoy se supone es que la ciudad griega estaba rodeada por la ibérica, de la cual no era aquella sino una especie de barrio pequeño*, encara que com un antecedent de la frase escrivís: *Las actuales excavaciones aclararán éste y otros puntos*. És curiós d'assenyalar que ja Jaubert de Passa, *Notice historique sur la ville et le comté d'Empurias*, citat, entengué que la ciutat era triple: *(Cesar) n'osant pas se reposer entièrement sur la fidélité des deux peuples qui, depuis plusieurs siècles, occupaient la ville et le port, il fonda une troisième ville, du côté de terre, qu'il adossa à la ville indécète, et à laquelle il accorda tous les droits de colonie romaine* (pàg. 27). Voldria aprofitar l'ocasió per a fer una breu observació que amablement em suggereix la doctora Pena sobre el text que estudiem. Livi ha iniciat el capítol amb aquestes paraules: *Iam tunc Emporiae duo oppida erant muro divisa*. Hi ha emprat el terme *oppida* que designa sempre una realitat concreta i material; una mica més endavant torna a referir-se al *Graecum oppidum* i fa servir també, diverses vegades, el terme *urbs* en parlar de la ciutat dels Hispans, paraula que indica també la realitat material d'una ciutat per oposició a *civitas*. Això no obstant, en dedicar una frase als colons romans, Livi usa *genus*, terme abstracte que no significa més que "raça" o "origen" i no implica cap aspecte jurídic, com tampoc material i concret.

de la ciutat grega, i, per tant, a la vista i prop del seu port. Naturalment, sols es tracta, de moment, d'una hipòtesi de treball.

La situació pogué ser diferent vint-i-tres anys més tard. Per això ens hem de plantejar també la qüestió del lloc on estigué el campament de Cató, aquest *castra Catonis* al que arribà Helvi de pas cap a Roma amb el seu immens botí (XXXIV, 10) i on el general rebé l'ambaixada en demanda d'ajuda de Bilistages, rei dels ilergetes, el fill del qual guardà com a ostatge tal com ja hem explicat (XXXIV, 11 i 12). Explicitament el text diu que acampà no lluny d'Empúries: *In Hispania interim consul haud procul Emporitis castra habebat* (XXXIV, 11), aclarint més endavant, en explicar la seva tàctica a la regió, que *cum iam id tempus anni appeteret, quo geri res possent, castra hiberna tria milia passuum ab Emporiis posuit* (XXXIV, 13). La frase sembla que comporta una contradicció en referir-se al campament d'hivern i a les operacions que permetia el bon temps. Aquest campament d'un exèrcit d'uns 25.000 homes, situat a "3.000 passos" d'Empúries —xifra que també podria ser un error de copista—, constitueix un problema topogràfic sense plausible explicació. Les seves àmplies necessitats i les referències a les naus, a les conversacions amb els ilergetes, confirmen que el campament no podia estar lluny de la costa. No sembla versemblant voler-lo portar cap a l'interior com han pretès alguns autors. Per altra banda, que no era un establiment fixe es dedueix de la frase *Confestim inde castra movit...* (XXXIV, 16). Almagro ha assenyalat encertadament que tal campament no es podia trobar lluny del mar, havia d'estar provist d'un embarcador i amb possibilitats per aprovisionar-se d'aigua amb abundància, citant la plana de l'Armentera, la zona d'Albons o les terres de les platges de Montgó com a possibles ubicacions.⁷¹ Entre elles, ens sembla que la que més concorda amb les exigències topogràfiques d'un campament és la darrera. En aquest cas, el campament pogué estar a l'interior de la gran badia de Riells, on amb M. Llongueras hem estudiat un moll d'aspecte arcaic que creiem que fou el lloc d'embarcament de la pedra destinada a la construcció del basament de la muralla de la ciutat romana.⁷² Potser les exploracions submarines actualment en curs en aquesta zona podrien procurar-nos alguna nova dada.⁷³ També la zona de l'Armentera té possibilitats, car allí existeixen alguns indicis de restes roma-

71. Almagro, *Las fuentes escritas...*, citat, pàgs. 72-73.

72. E. Ripoll Perelló i M. Llongueras Campañá, *Embarcadero romano de Riells, en el ámbito ampuritano*, a *Miscelánea Arqueológica...*, citat, II, Barcelona, 1974, pàgs. 277-295, 10 figures.

73. A compte del Patronat d'Empúries de les Diputacions Provincials de Barcelona i Girona, en dirigeix els treballs el senyor Federico Foerster Laurés.

nes que no han estat estudiades i que estan parcialment recoberts pels alluvions del Fluvià.⁷⁴

La descripció que Livi ens dona de la *dípolis* correspon a l'any 195, segons totes les evidències i és confirmada pel seu contemporani Estrabó (III, 4, 8).⁷⁵ D'acord amb el text de Livi, *iam tunc Emporiae duo oppida erant muro divisa* (XXXIV, 9), les dues ciutats estaven separades per un mur. La mateixa cosa ens diu Estrabó, encara que difereixen ambdós autors en l'atribució de la iniciativa de construir aquest mur: segons Livi, són els grecs qui l'edifiquen tement per la seva pròpia seguretat, mentre que, per Estrabó, són els indiketes qui volen preservar la seva pròpia administració. Però, si ambdós textos es refereixen a la Neàpolis i a la ciutat del planell, veiem que no corresponen a la realitat dels fets, car entre les dues ciutats hi ha un espai entremig amb escadusseres restes arqueològiques i en el que es trobaven ubicades les necròpolis Martí i Bonjoan amb tombes gregues tardanes i romanes. Potser les referències corresponguin a un mur que uniria les fortificacions d'ambdós nuclis de població, del que s'ha parlat repetidament i que constitueix una altra incògnita. Sembla lògic que aquest mur fos el que, sortint de l'angle SE de la muralla romana, baixava cap al mar, i que, tal com creu M. Almagro, potser fos destruït per Cèsar.⁷⁶ Aquest mur hauria solucionat el problema logístic que representava la defensa dels dos centres fortificats i l'espai de l'entremig d'ells dos. Però ja hem indicat que la citada prolongació del tros meridional de la muralla en direcció al mar està només documentada al llarg d'una cinquantena de metres, i, encara que admetéssim la seva destrucció, en algun lloc deuran quedar restes de la seva fonamentació, cosa que caldrà comprovar en el futur. Cas de ser certa la seva existència, entre aquest mur i la muralla grega degué existir un ampli espai, potser dedicat a mercat. Però aquesta hipòtesi queda invalidada pels mateixos textos que parlen de la muralla grega i de la seva funció.

Hom ha parlat també de l'existència d'un mur diagonal que tancaria

74. Devem la notícia a l'infatigable prospector d'aquella regió, el senyor Miquel Marisch i Cuevas.

75. Estrabó: *La ciudad forma una dípolis, dividida por un muro, porque en sus comienzos algunos indikétai que vivían en sus proximidades y con el fin de gozar con seguridad de su propia administración, quisieron tener un recinto separado del de los helenes. Mas con el tiempo formaron una doble ciudad, mezclándose las leyes helenas con las bárbaras, como acaece, también, en otros muchos lugares*, traducció de García y Bellido, *La Península Ibérica...*, citat, pàg. 504. Els textos de Livi i Estrabó traduïts a Schulten, *F.H.A.*, III, pàgs. 343-344; encara que pel primer s'han de tenir en compte la versió i els comentaris de Martínez Gázquez, *La campaña de Catón...*, citat, pàgs. 54-56 i 112-114.

76. Almagro, *Las fuentes escritas...*, citat, pàg. 52.

l'espai de l'entremig de les dues ciutats partint de la torre angular del SO de la muralla grega per anar a unir-se amb el fragment oriental de la muralla romana prop del seu angle SE i deixant la necròpolis Bonjoan a extramurs. Si bé és cert que, a l'angle de la fortificació grega, s'observa l'inici d'un mur de bona factura que immediatament desapareix sota d'un camí, fa uns anys buscàrem la seva prolongació cap al SO al predi Roura —al costat de l'actual carretera d'accés—, mitjançant varies trinxeres, i sempre fou amb resultats negatius. També Emili Gandía, als anys 1908 i 1909, el buscà sense resultat, encara que alguna vegada cregué veure indicis del mateix. Això no exclou, però, que futurs treballs permetin de localitzar aquest mur diagonal en una posició diferent a la que l'excavador emporità i nosaltres l'hem buscat.

Contrastant amb la seva descripció de la Neàpolis, el text de Livi no ens dóna explicacions sobre la població del pujol, a excepció de la referència als tres mil passos del perímetre de la seva muralla, car les frases que segueixen es refereixen ja a l'època de Cèsar i a la seva *deductio*, és a dir, a un temps no molt llunyà del moment en el que aquell autor escrivia la seva obra. Amb tot, el text ens proporciona l'evidència escrita sobre el fet que la muralla ja existia en temps de Cató. Per aquest motiu, i sabent que el terreny no presenta estrats anteriors als últims anys del segle III, creiem que la ciutat del pujol es formà a partir del que hauria estat el campament escipionià entre els anys 218 i 195 a. C., aprofitant, en part almenys, la fortificació del que havia estat el primer establiment romà a terres hispàniques. Però, les diferències de construcció, per exemple entre el pany de muralla Rubert i el meridional, l'estructura infreqüent d'aquest darrer amb el problema del seu enigmàtic acabament superior, el fet estrany de no tenir torres, l'estranya porta de l'angle SO, etc., que en part creiem que ajuden a favor de la idea de campament i en part la contradueixen, fan que puguin establir-se per a fixar la data de la seva construcció altres hipòtesis que agafen un amplíssim període cronològic. Al nostre entendre, aquestes possibilitats poden concretar-se en quatre moments distints i precisos:⁷⁷

1ra, el període 218-195, durant el qual Empúries té la singular importància estratègica que hem assenyalat als començos de la conquesta romana d'Hispania;

2.^{oa}, com a protecció enfront dels Cimbris que penetraren dins de la

77. Creiem que no val la pena d'examinar la possibilitat, que de vegades s'ha exposat, que la muralla fos tardo-romana. L'arqueologia demostra que, després del segle III, la ciutat del turó estava pràcticament morta. — En els darrers anys dels seus treballs, Emili Gandía pensava que el sòcol de la muralla possiblement fos del segle III a. C., i la part de formigó, del segle I de l'Era (*Diari* de 1934, pàgs. 5-7).

Península Ibèrica cap a l'any 100 i després l'abandonaren per a unir-se als teutons (Livi, *Per.* 67), fet que ha estat posat en relació amb certes troballes monetàries ⁷⁸;

3.er, en rebre l'estatut de *foederata* —segona meitat del segle II?— que ja posseïa des d'antic la ciutat grega, o potser en el moment en què els seus ciutadants reberen el dret llatí —principis del segle I?— i la conseqüent autorització per a construir murs, igual que Ilerda ⁷⁹;

4.^{rt}, en ser-li atorgada la condició de *municipium* per Cèsar, cap a l'any 45 a. C. (Livi, XXXIV, 9, 3).

Ja hem indicat que, dins d'aquest ventall de possibilitats —que cobreixen un ample període de 150 anys—, ens inclinem vers la primera, car creiem que la descripció de la *dípolis* que ens forneix Livi en relació amb el relat catonià constitueix un punt de referència segur que reforcen les troballes arqueològiques. Ho recolza, a més, l'aspecte de campament que té el gran rectangle que formen els murs que tanquen la ciutat.⁸⁰ Tant la forma rectangular com les dimensions (700 × 300 metres, 21 ha.) suggereixen la idea d'un campament. Polibi, que visqué del 210-208 al 130 i, per tant, és aproximadament contemporani dels fets que ens ocupen, en la seva descripció del campament romà, diu que té de costat 2.150 peus romans, és a dir, 654,25 metres (VI, 26). De forma anàloga, Higini assenyala que el camp ha de ser *tertiatum*, o sigui, que la seva amplada ha de ser igual a dos terços de la seva longitud (1.650 × 2.300 peus). Mentre que el campament quotidià durant una campanya era anomenat *castra aestiva* i el de posició es denominava *castra stativa* (Bell. Civ., III, 37), els camps on la tropa passava l'hivern, se'ls denominava *castra hiberna* (Livi, XXIX, 35) o simplement *hiberna* (Bell. Gal., I, 10, 54; II, 35; III, 3; etc.).⁸¹ Com ja hem vist, aquesta és la denominació que es dona al campament de Cató en el text de Livi referent a Empúries. Com que aquests camps eren ocupats de

78. Schulten, F.H.A., IV, pàg. 147. José Estrada i Leandro Villaronga, *La "Lauro" monetal y el hallazgo de Cánovas (Barcelona), a Ampurias*, XXIX, 1967, pàgs. 135-194 (en especial pàg. 137). Leandro Villaronga, *El hallazgo de Balsa-reny*, a *Numario Hispánico*, X, 1961, pàgs. 9-102.

79. Bosch Gimpera i Aguado Bleye, *La conquista de España por Roma*, citat, pàg. 198.

80. Vegeu els textos d'A. Schulten sobre *Campamentos romanos*, publicats a *Investigación y Progreso* (1928-1931), reproduïts per García y Bellido, *La Península Ibérica...*, citat, pàgs. 359-368, figs. 15 i 16 (en especial, la segona: campament de Metel, prop de Càceres). Amb caràcter general, cf. A. Pauly i G. Wissowa, *Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft*, s.v. *Castra*, III, 1762-1766.

81. Masquélez, s.v. *castra*, a Ch. Daremberg, E. Saglio i E. Pottier, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, t. II, pàgs. 940-959.

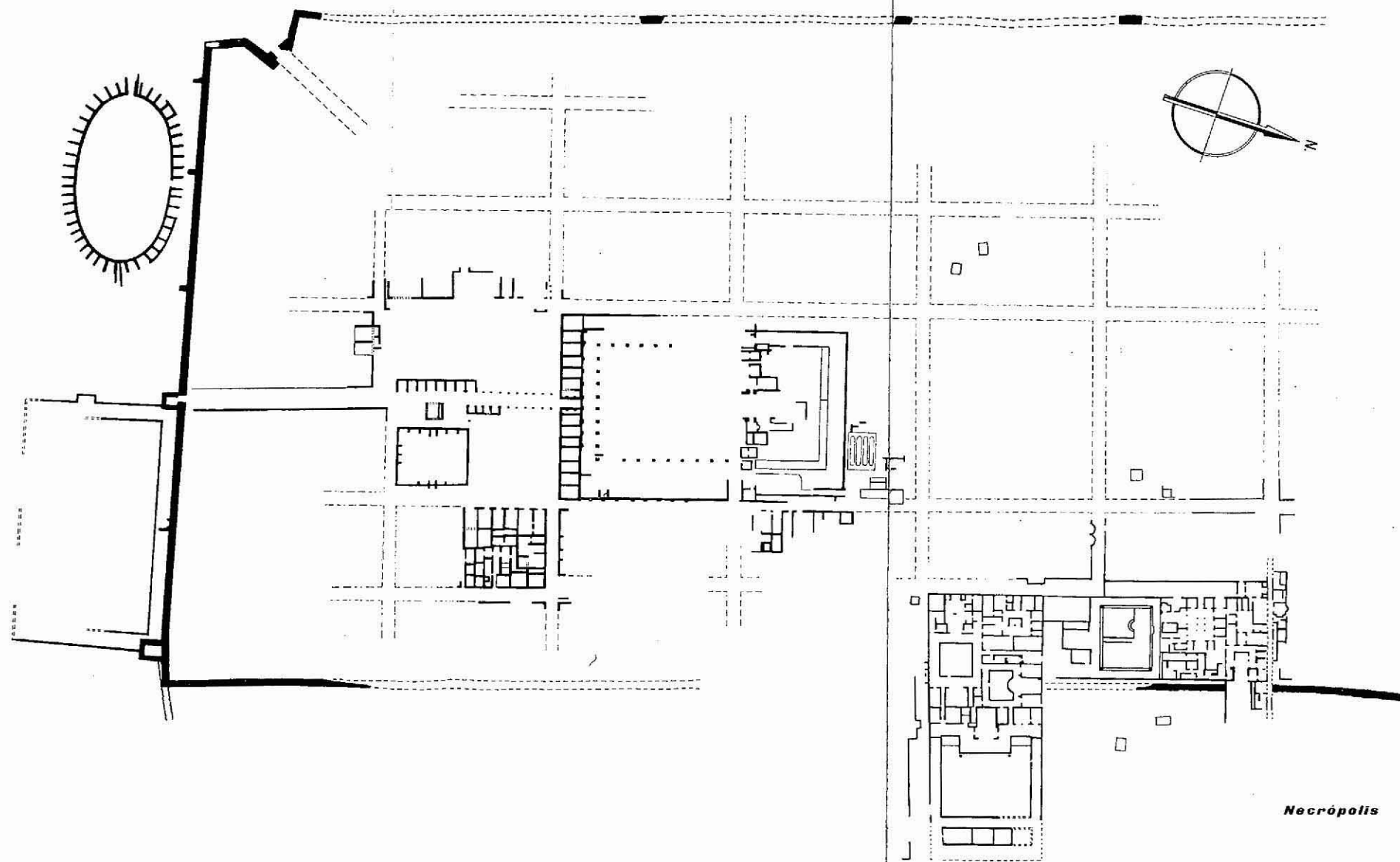

FIG. I. — Plànol de la ciutat romana amb la probable distribució de la xarxa viària.

FIG. 2.—Vista d'una part de les excavacions de 1976 i 1977, amb el mur o muralla posat al descobert.

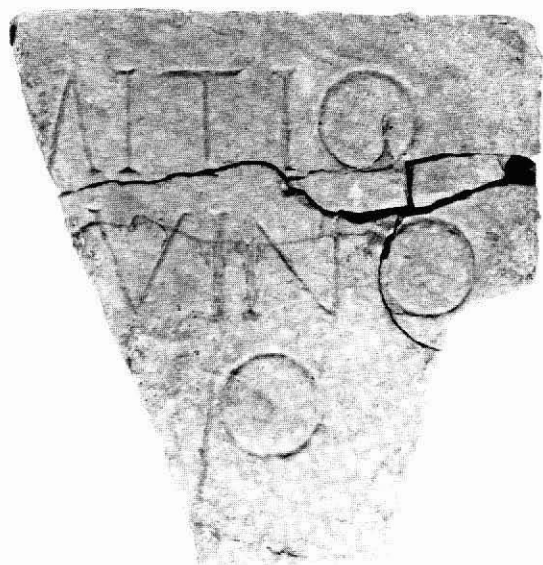

FIG. 3. — Anvers i revers de la inscripció de Cneu Domici Calvi, conservada al Museu Arqueològic de Girona (I. G. n.º 1482).

forma permanent, un cert nombre d'habitants de les regions veïnes anaven a establir-se al seu redós, i després, pels llaços que establien amb la guarnició (el concubinat dels legionaris, que no podien contreure matrimoni vàlid, els fills anomenats *ex castris*, els comerciants, etc.), s'establien dins del propi recinte. Aquest procés demogràfic i els barris que originava, els romans els denominaren *cannaba*.⁸² Aquest és el fet que pogué tenir lloc a Empúries, per bé que la guarnició no deuria ser molt nombrosa, o potser per aquest mateix motiu.

Si aquesta hipòtesi es demostrés correcta, en els vint-i-tres anys que separen el 218 del 195 hom passà de la condició de campament a la de nucli urbà. Això hauria significat l'admissió intramurs de grups indígenes en la condició de *peregrini dediticii*. S'explicaria així que, mentre els habitants de la ciutat potser oferiren resistència a Cató, al primer desembarcament romà aquesta situació no es produí, car la ciutat encara no existia. L'episodi de l'enfrontament dels habitants del pujol amb Cató és molt confús. Les situacions momentànies —els indígenes abans i després de l'arribada de Cató, posició de la guarnició romana— pogueren determinar l'oportunisme de les adhesions. Nogensmenys, cal indicar que aquesta resistència a Cató és, almenys en part, un argument en contra de la nostra teoria segons la qual el gran rectangle fortificat del planell emporità corresponent al campament escipionià més o menys reformat, car resulta difícil d'imaginar que els romans l'haguessin deixat desguarnit. Hi cap també la possibilitat subsidiària que, havent-se format un nucli urbà indígena sobre les restes del citat campament, després de la submissió dels hispans a Cató, hom construís la muralla i s'hi instal·lés un *praesidium* amb una petita guarnició.⁸³

Relativament a d'altres possibilitats, guarda sempre algun valor la que fa cesariana la muralla, encara que ja hem indicat les nostres reserves al respecte. Però cal no oblidar els fets transcendents que per a la ciutat es derivaren de les guerres pompeianes. Durant aquestes, la Hispània, que havia estat per a Roma font d'homes i de riqueses, es converteix en teatre de les lluites entre els candidats al poder. De la

82. Antonio García y Bellido, *Veinticinco estampas de la España antigua*, Madrid, 1967, pàgs. 135-139, el problema dels *cannabarii* en el camp de la *Le-gio VII Gemina*, l'actual ciutat de Lleó.

83. Almagro, *Las fuentes escritas...*, citat, pàg. 54, alludeix incidentalment a l'extenso *paralelógramo de típica planta de campamento romano*, sense treure'n les oportunes conseqüències.— Un gran nombre de *civitas* no reberen permís per a aixecar fortificacions fins al moment en què obtingueren la condició jurídica de municipi o colònia, cosa que a l'època imperial era considerat un honor. P. A. Février, *Enceinte et colonie*, a *Rivista di Studi Liguri*, XXXV, 1969 (1971), pàgines 277-286.

mateixa manera que Marsella, la seva germana gran, és molt probable que Empúries s'inclinés inicialment pel bàndol pompeïà. Cal recordar que la major part de la Hispània Citerior havia entrat dins de la clientela pompeïana.⁸⁴ Almagro ha subratllat encertadament que la política de Cèsar fou la d'afavorir els hispans i que l'assentament dels seus veterans es degué potser a la necessitat de vigilar la pro-pompeïana Emporion, el tresor de la qual decomisaria, de la mateixa manera que ho féu amb Marsella.⁸⁵ Les fundacions del municipi i la colònia pogueren correspondre a aquesta política cesariana, a la que s'hauria d'afegir la construcció de les muralles. Però ja hem avançat els arguments que ens fan pensar que són anteriors. El que potser sí hom pot admetre, com a hipòtesi a comprovar, és la seva possible restauració en relació amb una organització urbanística renovellada.

L'Empúries romana tindria una superfície d'unes 22'5 hectàrees en el recinte del pujol tancat per les seves muralles. Hi cal afegir la dels dos barris annexos formats per la Palaiàpolis (1'35 ha.) i el que havia estat la ciutat grega (2'75 ha.). A l'època alt-imperial, si no ja a la republicana, entre els dos nuclis de terra ferma, a més dels horts-jardins de les grans cases recolzades sobre la muralla, existiren edificacions posades en evidència per alguns sondeigs, però no sabem res de la seva densitat ni si es tractava d'habitatges (3'75 ha.). Per tant, al conjunt urbà d'Emporiae, se li pot atribuir una extensió d'unes 30 hectàrees. Comparant-la amb altres ciutats romanes, aquestes dimensions vénen a ser aproximadament la meitat de l'extensió que tenia Tarraco, capital de la Citerior, i un poc més de la meitat de la de Narbo, capital de la Narbonesa, les dues grans ciutats més properes. Però l'extensió d'Empúries era quasi el doble de la d'altres ciutats de la costa mediterrània de la Hispània, com

84. Des de la concessió de la ciutadania romana *virtutis causa* als components de l'esquadró de la *turma Salluitana* per Pompeu i Estrabó, el 90 a. C., fins al poder de convocatòria que representen les decenes de milers de combatents d'Afrani i Petreu o dels fills de Pompeu, passant per l'erecció del misteriós trofeu de Pompeu el Gran in *Summo Pyrenaeo* i la seva cita de 876 *oppida* sotmesos entre els Alps i la Hispània Ulterior (72 a. C.) (Plini 3, 18; 7, 95-97). Manuel Gómez Moreno, *Misceláneas, Historia, Arte, Arqueología*, Madrid, 1949, pàgs. 233-256; Bosch Gimpera i Aguado Bleye, *La conquista de España...*, citat, pàgs. 195-198, 225 i següents; cf. també Bosch Gimpera, *Los soldados ibéricos...*, citat; Guy Barroul, *Les peuples préromains du Sud-est de la Gaule*, Paris, 1975, pàg. 169.

85. Almagro, *Las fuentes escritas...*, citat, pàgs. 58-59; encara que no *suprimiendo su prestigiosa moneda de plata de la circulación real y legal*, com diu aquest autor, ja que les dracmes emporitanes havien deixat d'encunyar-se feia almenys un segle.

Pollentia, Lucentum, Ilici o Barcino, i tres vegades més gran que la de les properes Gerunda, Iluro o Baetulo.⁸⁶

Buscant l'aclariment d'alguns d'aquests problemes, n'han sorgit altres de nous, per exemple, la muralla de tipus ciclopi que en les campanyes d'excavacions de 1976 i 1977 hem trobat en l'àrea al Nord-Est del fòrum. Amb una amplada d'uns 2 metres ha quedat al descobert en una longitud de 12 metres en direcció Nord-Sud. Uns 3 metres més a l'Oest es presenta un altre mur tosc i entre els dos queda un espai que podria ser un *intervallum*. Però la cronologia dels materials fins a la seva base és la mateixa a la que ja ens hem referit. Sembla que no és el sòcol d'una gran edificació. No podem deixar de subratllar la nostra perplexitat davant d'aquest descobriment. Podria ser el pretori? Tindrem dos campaments? Estarem pròxims a trobar la ciutat indígena? Esperem que les futures campanyes d'excavació ens aclariran la naturalesa exacta d'aquesta construcció (fig. 2).

Res o quasi res no sabem fins ara de l'estructura urbanística de la ciutat entre els començos del segle II i el reacondicionament urbà derivat de la *deductio* dels veterans cesarians ja en època augústea. Ens sembla que hi ha en ella dos moments d'organització urbanística important, corresponent l'un al període fundacional —primers anys del segle II—, i un altre, al citat període d'August, havent perviscut aquest darrer amb poques modificacions fins a la destrucció de la ciutat. Però l'estructura reticulada original degué romandre en les seves línies essencials al llarg de tota la seva història.⁸⁷ Pel que portem vist en els nostres treballs emporitans, a la primera sistematització urbanística hom utilitzà àmpliament la mateixa pedra calcària del basament de la muralla meridional, procedent de la zona de Riells i dels voltants del pujol; en canvi, la restauració o refecció d'època augústea es féu principalment a base de pedra arenosa fàcil de treballar pels pedrers indígenes, que encara escribien en ibèric, i que probablement era duta de Peratallada, i amb la reutilització de blocs de construccions anteriors (fig. 1).⁸⁸

86. Miquel Tarradell, *L'extensió urbana de Tàrraco, comparada*, a *Boletín Arqueológico* (Tarragona), fasc. 113-120, 1971-1972 (= *Estudis dedicats a la memòria de Mossèn Joan Serra i Vilaró*), pàgs. 95-101 i un gràfic comparatiu; per l'extensió d'Empúries es té només en compte la ciutat del turó.

87. Una primera temptativa de fixar la topografia urbana, que ara en part ja pot ser millorada (vegeu la nostra fig. 1), a Lamboglia, *Scavi italo-spagnoli*, citat, pàgs. 200-203. La promoció urbanística de Cèsar a les diverses ciutats: C. H. V. Sutherland, *The Romans in Spain*, Londres, 1939, pàgs. 115-131.

88. La part interna d'un dels tambors de les columnes del Fòrum, de pedra arenosa, presenta una inscripció en caràcters ibèrics. Sobre el bilingüisme a Empúries al segle I a. C., A. Beltrán, *Sobre algunas monedas bilingües del municipio de Ampurias*, a *Numisma*, n.º 3, 1952, pàgs. 19-24. Per a la qüestió de la per-

Després de l'any 195, Empúries quedà reduïda a jugar el paper d'un simple port d'arribada, abans o després de la sempre difícil singladura pel Cap de Creus, en la ruta d'anada o de tornada a Tarraco, convertida en capital de la Hispània Citerior. En aquesta condició d'"etapa" degué de conservar-se, dins de la ciutat amurallada, la petita guarnició del *praesidium*, encarregada, a més, de la vigilància de l'*hinterland* emporità amb jurisdicció sobre els emporitans, els indiketes i els olossitans reunits en *consilium*. Al front d'aquesta organització hi hauria un magistrat, que tenim documentat a l'època d'August o a l'últim terç del segle I de l'Era, quan era considerat enemic, com passava amb els legats imperials, per part dels indígenes *olossitani* —¿degut a les exaccions tributàries?—, segons assenyalen les *tabellae defixionis* publicades per Almagro.⁸⁹

Ja hem indicat la nostra opinió sobre la condició de *peregrini deditionis* que els indígenes emporitans deurién tenir al segle II. Més tard,

---

sistència de l'ibèric: A. García y Bellido, *La latinización de Hispania*, a *Archivo Español de Arqueología*, 40, 1967, pàgs. 3-29. — En dir Peratallada, ens referim a la seva zona; les pedreres podrien ser les imponents dels Clots de Sant Julià, terme de Vulpellac, que contenen indicis d'explotació des d'un període romà antic. — L'escriure en ibèric podia ser compatible amb una forta romanització; un indici n'és la manca de noms indígenes a l'epigrafia emporitana, encara que aquesta no és molt important comparada amb les de Tarraco, Barcino o Narbo.

89. Almagro, *Las fuentes escritas...*, citat, pàg. 59. Id., *Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y latinas*, Barcelona, 1952, pàgs. 163-168. En aquesta mateixa obra, pàgs. 87-89, està catalogada l'ara votiva que testimonia que, en temps posteriors, cap a la meitat del segle II de l'Era, un destacament de vexillaris de la Legió VII Gemina tenia el seu quarter a Empúries. García y Bellido, *La Península Ibérica...*, citat, pàgs. 368-391 (concretament, pàg. 380). Sobre les *tabellae*, vegeu també: Gómez Moreno, *Miscelánea*, citat, pàgs. 331-335, que identifica Rufus, *legado del Augusto*, amb el personatge de la inscripció tarraconense n.º 4125 del CIL, que consigna una sentència de l'any 193 de l'Era, ara estudiada per Gèza Alföldy, *Die Römischen Inschriften von Tarraco*, Berlín, 1975, pàgs. 77-78 (n.º 143) que no el posa en relació amb l'individu citat en el plom emporità; N. Lamboglia, *Una nova popolazione pirenaica: gli olossitani*, en *Rivista di Studi Liguri*, XXV, 1959, pàgs. 147-161, postula la seva data augústea i la reafirma en el seu recent treball *La formazione del municipio di Emporiae*, citat, pàgs. 31-32; en canvi, H. G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, I, París, 1960, pàgs. 95-98, identifica el governador T. Aurelius Fulvus amb un personatge, citat per Tàcit (Hist., I, 79), que rebé els *ornamenta-consularia* sota Otó i el seu govern a la Citerior s'ha de situar cap a l'any 78 de l'Era. — Per a les legions en l'època tardo-republicana: José Manuel Roldán Hervás, *Legio Vernacula, giusta legio?*, a *Zephyrus*, XXV, 1974, pàgines 457-471.

potser cap a l'any 100, degueren d'accedir a la condició de *latini*, i, després, a la de *romani*, la qual cosa no pressuposa que la concessió de tals drets es fes simultàniament per a tota la massa de la població, car és probable que algunes faccions o famílies aconseguissin abans que altres un estatut jurídic més avantatjós. En línies generals, sembla que l'evolució d'aquelles situacions pogué ser la següent: del 195 al 100 *peregrini dediticii*; del 100 al 45, *Latini*; després del 45, *Romani*. Recolza aquest raonament el conegut text de Livi (XXXIV, 9.3), al que després farem referència. Aquella darrera correspondria a la fundació del municipi, l'existència del qual està testimoniada, com veurem, per les monedes amb la llegenda *Municipi Emporia* i les seves indicacions de magistrats, que també coneixem per l'epigrafia. L'ordre municipal comprenia els edils i els duumvirs, després dels quals es podia arribar a la qüestura (encarregats de les encunyacions monetàries?) i al flaminat. Encara que l'epigrafia d'Empúries es pot considerar pobre en comparació amb les de Tarragona i Barcelona, poseïm noms d'emporitans que seguiren aquest *cursus honorum*: M. Corneli Saturni Patern, L. Rosi Ruf, L. Cecili Macer, L. Minici Ruf, etc. La ciutat posseï una *lex* de la qual ens ha pervigut un fragment que alludeix al *ordo decurionum* i als patrons municipals, un dels quals, potser l'únic, cap a l'any 40, fou el cònsul Cneu Domici Calví, notable personatge històric del que podem aportar varies notícies, com veurem a continuació.⁹⁰

Efectivament, l'organització municipal emporitana pot ser relacionada amb Cneu Domici Calví, que, a la meitat del segle I a. C., mitjançant la *cooptatio*, establí amb els emporitans un contracte d'*hospitium*, pel qual es convertí en el seu patró municipal. Als anys terminals de la República, Cneu Domici Calví, de la coneguda família *Domitia*, figurà al partit cesarià.⁹¹ Sintetitzant, el seu *cursus honorum* és el següent:

90. Leandro Villaronga Garriga, *Los magistrados en las amonedaciones latinas de Emporiae*, a (E. Ripoll, ed.) *Estudios de Numismática Romana*, Barcelona, 1964, pàgs. 81-96. Álvaro D'Ors, *Una nueva inscripción ampuritana*, a *Ampurias*, XXIX, 1967, pàgs. 293-298, III làmines.

91. Schulten, *F.H.A.*, IV, pàgs. 168-177 (= *Realencyclopädie*, V, 1424). Bosch Gimpera i Aguado Bleye, *La conquista de España...*, citat, pàgs. 213-216. La seva victòria sobre els ceretans influí en la lluita a la vall de l'Ebre i en les encunyacions de *Bolscan*: Pío Beltrán Villagrasa, *La cronología del poblado ibérico del Cabezo de Alcalá (Azaila), según las monedas allí aparecidas*, a *Obras Completas*, vol. I, Zaragoza, 1972, pàgs. 159-209. Commemoren aquesta victòria els seus denaris: *avv.* OSCA, *rev.* DOM. COS. ITER. IMP.; E. A. Sydenham, *The coinage of Roman Republic*, Londres, 1952, n.º 1358; Michael H. Crawford, *Roman Republican coinage*, Cambridge, 1974, pàgs. 533-534, n.º 532/1; J. Babelon, *Description historique et chronologique des monnaies de la République romaine*, París, 1885-1886, vol. I, n.º 457; H. A. Grueber, *Coins of the Roman Republic in the British Museum*, Londres, 1910 (reed. 1970), pàg. 373.

- Any 85: Nasqué pels voltants d'aquesta data; fill de M. Domici Calví, que fou procònsul a la Citerior els anys 80-79, mentre ho era Quint Cecili Metel Pius a la Ulterior.
- 62: Legat a Àsia, a les ordres de Valeri Flac (Ciceró, *Flacc.*, 31,68).
- 59: Tribú de la plebs.
- 57: Pretor (presideix el judici *de ambitu* contra C. Calpurni Bestia, i, potser també, el *de vi* contra Caeli).
- 53: Primer consolat, en el que té com a col·lega a M. Valeri Messala.
- 48: Promagistrat a Grècia (pren part en la batalla de Farsàlia i lluita contra Manli Escipió). Aquest mateix any passa a Àsia Menor.
- 47: Govern d'Àsia Menor; és vençut per Farnaces II del Pont a Nicòpolis, però després el derrota a Zela i el persegueix fins a Sínop.⁹²
- 46: Legat (?) a la campanya d'Àfrica, al costat de Cèsar (Hirt., *Bell. Afric.*, 86).
- 45: *Pontifex*.
- 44: Prefecte de cavalleria (càrrec que no arribà a exercir per causa de la mort de Cèsar).
- 42: Prefecte (?) de la flota que portà reforços a l'exèrcit de Macedònia (fou vençut per L. Stai Marc i Domici Ahenobarb, a l'Adriàtic).
- 40: Segon consolat en el que té per col·lega a Cai Asini Pol·lió (citats junts a la inscripció de Girona).
- 39-37: Procònsul de la Hispània. Victòria sobre els ceretans (Velleius, II, 78 § Diodor, 48, 41, 7-42). Probablement per aquestes dates subscribí amb els emporitans l'*hospitium publicum*.
L'any 37/36 rebé els honors del triomf.⁹³
- 31: *Pontifex* per segona vegada.⁹⁴

92. Roldán Hervás, *Legio Vernacula, iusta legio?*, citat, pàg. 463 i notes 20-24.

93. Schulten, *F.H.A.*, V, pàgs. 177-180 (= *Realencyclopädie*, V, 1.423), estableix la data del 17 de juliol del 36 (*Acta triumph. a l'any 36: Cn. Domitius M. f. M. n. Calvinus procos. ex Hispania XVI K. Sext.*). Algunes de les victòries de Cn. D. Calví pogué donar origen a l'*æra consular* o Èra hispànica el 1 de gener del 38, com creu Schulten (= *Realencyclopädie*, I, 612 i 639). Sobre el problema de l'Èra: Alvaro D'Ors, *La Èra Hispànica*, Pamplona, 1962; Casimiro Torres Rodríguez, *La Èra Hispànica*, a *Rev. de Arch., Bibl. y Museos*, LXXIX, 1976, pàgs. 733-756.

94. Enrique Sanmartí Grego, *Una nueva lápida emporitana*, a *XIII Congreso Nacional de Arqueología, Huelva*, 1973, Zaragoza, 1975, pàgs. 963-966, 2 láms.,

D'aquest personatge i procedents d'Empúries, posseïm dos documents epigràfics; doble un d'ells. Aquest darrer és el que des de finals del segle passat hom conserva al Museu Arqueològic de Girona (I. G. n.º 1.482), sota la forma d'una placa de marbre blanc inscrita per les dues cares (fig. 3). D'aquesta inscripció s'ocuparen Fita, Botet i Aguilar, i quedà recollida als repertoris d'Hübner i Almagro.⁹⁵ Seguint el primer d'aquests autors, aquest epígraf emporità del Museu de Girona diu així:

1.ª Cara	2.ª Cara
CN. DO(MITIO)	(CN.DO)MITIO
M.F. CAL(VINO)	(CAL)VINO
COS. ITE(RUM.C.)	(M. VALER) IO
A. POLL(IONE COS)	(MESSALA. COSS)

Nogensmenys, examinada la peça visualment i també a través de les fotografies, hom observa que, a la segona cara, no hi ha espai per a contenir una darrera línia amb el nom de Messala. Es veu també que la I de *Valerio* suplida a la tercera línia pot ser el traç vertical d'una N, amb la qual cosa tindríem la lectura NO, que es podria llegir per (PATRO)NO. Ho assegura, per altra banda, una inscripció que dona la clau i a la que hom farà referència a continuació. També sembla convenient de subratllar que, essent la cita de Cai Asini Pollio (encara que és dubtós el punt entre A i P) suficient per a situar el temps i el subjecte principal del contracte d'*hospitium*, no hi havia cap necessitat de citar el col·lega que Domici Calví havia tingut en el seu primer consolat, la qual cosa fa encara més segura la següent lectura:

(CN. DO) MITIO
(CAL)VINO
(PATRON)O

---

que complementem, utilitza T. R. S. Broughton, *The magistrates of the Roman Republic*, "American Philological Monograph", XV, Cleveland, 1968, pàgs. 117, 189, 208, 227, 288, 301, 314, 319, 363-365, 388, 392, 397 y 402.

95. Fidel Fita, *Inscripciones inéditas de Ampurias*, a *Ilustración Española y Americana*, n.º XII, Madrid, 1871, pàgs. 210-211 (núms. 15 i 16). Joaquín Botet y Sisó, *Noticia histórica y arqueológica de Emporion*, Madrid, 1879, pàg. 112 (n.º 4). Sebastián Aguilar, *Ampurias*, Figueres, 1895, pàg. 310. Hübner, *C.I.L.*, Supl., vol. II, pàg. 989 (n.º 6.186). Almagro, *Las inscripciones ampuritanas...*, citat, pàgs. 92-93 (n.º 4). Schulten, *F.H.A.*, V, pàg. 178, recull la informació equivocada del *C.I.L.*, citat, segons la qual existeixen *tegulae emporitanes* amb el nom de Domici Calví, derivada de la confusió de la làpida de la que ens ocupem amb dues inscripcions laterícies, error en el que, seguint Hübner, cauen altres autors. El primer a esmenar l'error fou M. Almagro, lloc citat.

La segona de les inscripcions de Domici Calví fou trobada el juliol de 1968, a les excavacions realitzades sota la nostra direcció i es conserva al Museu Monogràfic de les Ruïnes (I. G. n.º 2.003) (fig. 4). El lloc de la troballa se situa a la part posterior del cinquè dels templets que, contats d'E. a O., tanquen la part septentrional del Fòrum. Aquest epígraf i la seva restitució són els següents:

... DOMITIO	(CNEO) DOMITIO
... CALVINO	(M. F.) CALVINO
... RONO	(PAT)RONO

La inscripció sembla de la mateixa mà que l'anterior i té la mateixa altura. La seva redacció en datiu i la seva simplicitat sembla que poden ser explicades pel fet probable d'acompanyar una representació del personatge, i que tant aquesta com la seva identitat eren conegudes per qui contemplava el monument. És possible que, amb les pertinents reserves, tal representació sigui l'estàtua de togat que l'any 1970 trobarem a la mateixa zona del Fòrum a uns 17 metres del lloc on fou precedentment trobat l'epígraf. Aquesta escultura, sense cap i sense mans, que eren peces esculpides apart, representa un magistrat amb àmplies vestimentes de bells plecs, amb la caixa dels *volumina* al seu costat esquerra (fig. 5).⁹⁶ Encara que no ha estat fins ara estudiada amb detall, creiem que la seva data pot ser la mateixa que la dels epígrafs, fàcilment datables cap a l'any 40 a. C. o bé el 39, el 38 o el 37, anys durant els quals Cneu Domini Calví portà a terme el seu proconsulat a la Hispània. Hi cap també la possibilitat que l'*hospitium* fos acordat l'any 45, en el cas que Cneu Domici Calví hagués estat al costat de Cèsar com a *adsignator*, al moment de la *deductio* de la colònia.⁹⁷ El patronat es recolzà en l'àmplia clientela que, sens dubte, tenien els *Domitii* a la Citerior, després dels temps del proconsulat del pare del nostre Cneu.⁹⁸

96. Tenim en preparació l'estudi de l'estàtua marmòria del togat, semblant als de Mérida. Antonio García y Bellido, *Esculturas romanas de España y Portugal*, Madrid, 1949, pàgs. 184-191 del text, núms. 108-212-215, 222-223, etc., del volum de làmines. Una altra possibilitat és que correspongués al cipus de Mani Corneli Saturni, del Museu Arqueològic de Girona (I. G. n.º 1491), procedent d'aquesta mateixa part de la ciutat romana. La seva descripció a Almagro, *Las inscripciones ampuritanas...*, citat, pàgs. 90-92 (n.º 3).

97. Sanmartí, *Una nueva lápida emporitana*, citat, pàg. 966, es basa en el capítol 95 de la *Ley de Urso* (A. D'Ors, *Epigrafía jurídica de la Península Ibérica*, Madrid, 1953, pàgs. 225-226) per a creure que, a més del *deductor*, es podia anomenar patró d'una ciutat l'*adsignator*, interpretació que ens resulta encertada.

98. Sobre els vincles de clientela amb els caps romans, estimulats pel jurament i la *devotio* ibèriques dels que després sorgiria el culte imperial, cf. Étienne,

En l'estat actual dels nostres coneixements, la condició municipal d'Empúries no solament és segura, sinó que està ben documentada. Per altra banda, sembla confirmar-la un text de Plini (III, 22) en el que relaciona Empúries amb els *oppida civium romanorum*. Més difícil i complexe és el problema que planteja la condició colonial de la ciutat i si la *deductio* dels veterans fou simultània amb la creació del *municipium*, la qual cosa no era certament necessària, car aquest darrer pogué ser fundat amb anterioritat. Excepció feta de la referència que ens proporciona la frase de Livi, *Tertium genus Romani coloni ab divo Caesare post devictos Pompei liberos adiecti. Nunc in corpus unum confusi omnes Hispanis prius, postremo et Graecis in civitatem romanam adscitis* (XXXIV, 9), res no ens assegura que *Emporiae* arribés a tenir condició de colònia, cosa que ha estat subratllada per A. García y Bellido, que postula l'existència d'una doble comunitat: la dubtosa colònia cesariana, que no consta que fos de veterans, i el municipi, que hauria estat una concessió d'August cap a l'any 15 a. C. Entre Cèsar i la decisió d'August haurien coexistit dos *oppida peregrinorum* —grecs i indígenes— i un *vicus civium romanorum*, o sigui, la instal·lació de romans a la que al·ludeix Livi.⁹⁹ També H. Galsterer s'inclina, amb alguns dubtes, a situar a l'època d'August aquesta concessió.¹⁰⁰ Per la seva part, E. Sanmartí, que s'ha ocupat de la qüestió, ha emès la hipòtesi segons la qual les monedes amb el cap de Diana i la llegenda *Munici Emporia* han de ser datades abans de l'any 90 a. C., per haver passat la població a la condició de municipi llatí com a conseqüència

---

Le culte impérial dans la Péninsule Ibérique d'Auguste a Dioclétien, citat, pàgines 81-115.

99. Es basa només en unes frases molt generals de Dió Cassi (54, 23, 7; 54, 25), Schulten, *F.H.A.*, V, pàgs. 205-206. A. García y Bellido, *Las colonias romanas de España*, a *Anuario de Historia del Derecho Español*, XXIX, 1959, 1960, pàgines 447-518 (concretament pàgs. 467-470); salvi's l'error de transcriure la llegenda de les monedes al·ludides sense la M inicial de *municipium*, que se supleix, derivat sens dubte de la consulta única d'Antonio Vives Escudero, *La moneda hispánica*, Madrid, 1924, lám. CXXI, n.º 1. — Vegeu en el treball de García y Bellido les opinions de Vittinghoff, Hill, Grant i Henderson, que en les seves respectives obres s'ocupen del *municipium Emporiae*. També García y Bellido, *La Península Ibérica...*, citat, cap. 69, *Las "colonias" romanas*, pàgs. 396-409. Aquest autor publicà, en diverses ocasions, els seus cinc mapes de les colònies romanes de la Hispània. En el segon —les colònies dels temps del Cèsar— apareix *Emporiae* amb un interrogant, i potser per aquest dubte no s'inclou en el mapa de conjunt. Cf. també els comentaris de Balil, *Algunos aspectos de la romanización*, citat.

100. Harmut Galsterer, *Untersuchungen zum römischen städtewesen auf der Iberischen Halbinseln*, Berlin, 1971, pàgs. 26-27.

dels avanços de la romanització promoguts pel *praesidium* instal·lat des de l'època de Cató. Sanmartí conclou que el que féu Cèsar, l'any 45 a. C., fou crear una vertadera colònia sobre aquest municipi preexistent.¹⁰¹ Ens sembla viable aquesta hipòtesi, però no podem seguir-la al peu de la lletra per no estar d'acord amb la datació de les monedes. El que sí ens sembla probable és que el municipi fou anterior a la colònia, però que, per ara, no sabem el lapse de temps que separà ambdues fundacions, i creiem que no deuria ser molt dilatat. El problema quedaria probablement més concretat si sabéssim les condicions jurídiques i econòmiques que per als emporitans representaven els *respectus status*.

D'acord amb el que creiem que demostren les emissions monetàries, donant per admesa, encara que no provada de forma suficient, la condició colonial,ensem que el *municipium civium Romanorum* fou fundat per Cèsar l'any 45, al temps que féu la *deductio* en benefici dels romans, una part dels quals potser eren veterans. En aquest cas, el fet tingué lloc als mesos de setembre o octubre del citat any 45, quan efectuà, per terra, el viatge de Tarragona a Narbona i Marsella, on arribà als darrers dies d'octubre i on rebé la notícia del seu nomenament com a dictador (*Bell. Civ.*, II, 21),¹⁰² en el cas que la concessió municipal no hagués estat donada ja l'any 49, com a premi del mateix Cèsar als emporitans per haver abandonat la causa dels pompeians, tal com ho pensa Almagro.¹⁰³ Si hagués passat realment així, podríem pensar que el que tingué lloc l'any 45 fou la instal·lació dels colons romans. Per altra banda, em sembla que no cal prendre al peu de la lletra el *nunc* de Livi quan escriu *nunc in corpus unum confusi* (XXXIV 9), que pot referir-se a un fet no llunyà del seu temps en comparació amb els que l'historiador ens està relatant.¹⁰⁴ Que els grecs fossin els darrers en entrar a la comunitat romana, cal relacionar-ho amb la política antimarsellesa de Cèsar a totes les ciutats de l'arc ligur.

101. Enrique Sanmartí, *Acerca del período tardorrepublicano en Emporion*, a *Acta Numismática*, III, 1973, pàgs. 11-24 (concretament pàgs. 16 i 21).

102. Schulten, *F.H.A.*, V, pàgs. 66 i 254. Lamboglia interpreta el *in unum corpus confusi* en el sentit que la ciutat del turó es formà a poc a poc fins arribar a formar un sol cos amb la ciutat grega, Nino Lamboglia, *Encore sur la fondation d'Ampurias*, a (E. Ripoll Perelló i E. Sanmartí Grego, eds.) *Simposio Internacional de Colonizaciones, Barcelona, 1971*, Barcelona, 1974, pàg. 108.

103. Almagro, *Las fuentes escritas...*, citat, pàg. 58.

104. Schulten, *F.H.A.*, III, pàgs. 178-180 i 343-344.

EL TESTIMONI DE LA NUMISMÀTICA

Fins al moment actual, l'aportació dels estudis de numismàtica emporitana als problemes que estem examinant ha estat més aviat escadussera, malgrat que comptem amb una àmplia documentació tractada en una excel·lent bibliografia.¹⁰⁵ Per això se'ns permetrà un breu *excursus* per assenyalar l'ajuda que la numismàtica ofereix a alguns dels temes exposats. Com a indicatiu general, podem assenyalar que, de les 1.459 monedes trobades durant els darrers quinze anys a la ciutat romana, només 26 són del segle III a. C., i 388 posteriors a l'emperador Claudi. Les 1.045 restants corresponen, per tant, a encunyacions que van des dels inicis del segle II a. C. fins a la primera meitat del segle I d. C., amb un net predomini de les encunyacions de bronze emporitanes. Hom no pot comparar aquesta informació amb la que correspon a les monedes trobades a la Neàpolis des de principis de segle, car no han estat encara estudiades com a conjunt, per bé que hom les incorporarà en una publicació que tenim en preparació.¹⁰⁶

Veurem, a continuació, quines són i quina és la distribució en el temps de les emissions emporitanes d'època romana republicana, el coneixement de les quals és essencial per al període que estudiem.

Després de la Guerra Catoniana, la ciutat grega d'Emporion fa gala

105. A més de les obres generals de Flórez, Delgado, Pujol i Camps, Botet i Sisó, Vives Escudero, Navascués i d'altres, i dels treballs dedicats a les monedes gregues per Amorós, Beltrán-Villagrasa, Pericot, Almagro, etc., en relació amb les qüestions que ens ocupen citarem els estudis següents: Beltrán, *Sobre algunas monedas bilingües romanas del municipio de Ampurias*, citat; José M.ª Vigo Llagostera, *Sobre una moneda quinquenal romana del municipio de Ampurias*, a *Boletín Exposición Numismática Catalana*, Barcelona, 1952; Antonio M. de Guadán, *Tipología de las contramarcas en la numismática ibero-romana*, a *Numario Hispánico*, IX, 1960, pàgs. 7-121; André Soutou, *Un type particulier de monnaies d'Ampurias à légende ibérique*, a *Rivista di Studi Liguri*, XXVI, 1960, pàgs. 257-263; L. Villaronga, *Las marcas de valor en las monedas de Undicescen*, a *VIII Congreso Nacional de Arqueología*, Sevilla, 1963, Zaragoza, 1964, pàgines 331-338; íd., *Los magistrados en las amonedaciones latinas de Emporiae*, citat; Guadán, *Las monedas de plata de Emporion y Rhode*, citat; L. Villaronga, *Sistematización del bronce ibérico ampuritano*, a *Acta Numismática*, II, 1972, pàgs. 49-86; J.-C. M. Richard i L. Villaronga, *Recherches sur les étalons monétaires en Espagne et en Gaule du Sud antérieurement à l'époque d'August*, a *Mélanges de la Casa de Velázquez*, IX, 1973, pàgs. 81-131; E. Ripoll, J. M. Nuix i L. Villaronga, *Las monedas partidas procedentes de las excavaciones de Emporion*, a *Numisma*, ns. 120-131, 1973-1974, pàgs. 75-90; els mateixos, *Monedas de los judíos halladas en las excavaciones de Emporiae*, a *Numisma*, ns. 138-143, 1976, pàgs. 59-66. Leandre Villaronga, *The aes coinage of Emporion*, Oxford, 1977.

106. E. Ripoll, L. Villaronga i José M.ª Nuix, *Hallazgos numismáticos en Ampurias* (en preparació).

de la seva condició de federada dels romans i mostra per poc temps la seva autonomia en prosseguir les encunyacions de dracmes amb llegenda grega. Però el pes d'aquestes noves monedes, segurament per a facilitar les transaccions, s'adapta al del denari romà, creat l'any 211 a. C. El pes teòric d'aquestes monedes és de 4'25 grams. Per aquest tipus, L. Villaronga ha fixat la progressiva romanització de l'estil, que inclou la transformació de l'efígie dels anversos, que tradicionalment era de l'Aretusa-Perséfone, en l'efígie de Diana.¹⁰⁷ Com en els primers denaris romans, les emissions es diferenciaven per símbols —un cercle, una lletra A, un dofí, una clava, una punta de llança i el timó associat a la lletra Pi grega, etc.—, si bé poden no tenir-los.

Hom desconeix la data final de les encunyacions emporitanes d'argent. Pel fet d'aparèixer en tresors amb denaris romans fins l'any 77 a. C., Guadán creu que arriben fins a un moment avançat del segle i abans de l'Era. Nosaltres, amb L. Villaronga, estimem que els citats tresors només ens forneixen un terme *ante quem* i que les dracmes emporitanes que en ells apareixen poden molt bé ser un segle anteriors. Per a la seva datació entre el primer i el segon terç del segle II a. C. L. Villaronga addueix que el pes d'aquestes peces coincideix amb el del denari pesat, i que, en reduir-se el denari romà a 3'98 grs. a principis del segle II a. C., no existeixen peces emporitanes basades en aquest model més modern. Una argumentació tan lògica ens sembla que deixa el problema solucionat.

Fou també després de la Guerra Catoniana quan, segurament amb finalitats fiscals, hom autoritzà les encunyacions de bronze amb llegenda ibèrica. La coincidència de la seva metrologia amb la dels conqueridors ens dóna una visió segura sobre la seva cronologia posterior als inicis del segle II a. C., contràriament als dubtes abans existents.¹⁰⁸

A l'anvers d'aquestes monedes, figura sempre el cap d'Atenea; la Minerva romana, mirant cap a la dreta i coberta amb casc corinti amb cimera. Al revers, hom representa el Pegàs cap a la dreta, amb el cap transformat en Cabir, és a dir, amb la mateixa iconografia de les amonedacions d'argent anteriors amb llegenda grega. Per sota del Pegàs i sobre una línia, hom representa una llegenda ibèrica, la traducció segura de la qual és UNDICESCEN. Es tracta d'un gentilici en genitiu que pot ser traduït per "dels indiketes", en el sentit de ser la moneda tribal

107. Aquest problema iconogràfic ha estat estudiat per María-José Pena Gimeno, *Artemis-Diana y algunas cuestiones en relación con su iconografía y su culto en Occidente*, a *Ampurias*, 35, 1973, pàgs. 109-134, 5 figures.

108. Així, per exemple, Joaquín Botet i Sisó, *Noticia histórica y arqueológica de la antigua ciudad de Emporion*, Madrid, 1879, pàgs. 58-102, que segueix principalment a Pujol i Camps, Heiss i Delgado.

d'aquest poble indígena, el nom del qual, com ja és ben sabut, ens han tramès les fonts escrites.

La descripció del paràgraf anterior es refereix a l'as, car l'escala de valors d'aquestes emissions es completa amb el semis, el quadrant, i el sextant, amb un brau, un lleó i un cavall com a reversos respectius. Aquest sistema serà el que, amb algunes variacions, perdurarà al llarg de totes les emissions amb llegendes ibèriques. Es tracta, però, de sèries complexes, en l'ordenació de les quals naufragaren diversos autors i per a les que tenim ara la sistematització proposada per L. Villaronga, susceptible de retocs, però d'una gran coherència en el seu desenvolupament

Per bé que les primeres emissions no duen marques ni símbols, ben aviat apareixen la *laurea* i marques de valor amb signes ibèrics. De les successives emissions existeixen nombroses varietats, sempre reduïbles a la metrologia romana, conforme ha estat establert per L. Villaronga a qui seguim. Excepcionalment, a finals del segle II a. C., les emissions emporitanes, tal com altres ceques hispàniques, segueixen el sistema romà de posar a les monedes el nom del magistrat monetari. Després, durant la primera meitat del segle I a. C., encara prossegueixen les emissions de les monedes de bronze de tipus ibèric, de vegades amb caràcters arcaïtzants. En un moment determinat del citat segle hom passa a les emissions amb llegenda llatina. Aquest fet està amb estreta relació amb l'establiment del municipi i els problemes cronològics que planteja, dels que ja hem parlat. Hom ha dit que el pas de la llegenda ibèrica a la llatina tingué lloc durant les guerres sertorianes. Preferim pensar que això va ocórrer entre els anys 49 i 45, durant les campanyes de Cèsar i probablement a la segona de les dues dates citades, amb la qual cosa haurien coincidit la fundació del municipi i la probable *deductio* colonial dels veterans.

Efectivament, encara que les emissions amb la llegenda EMPOR, EMPORI i EMPORIT podrien ser anteriors a la condició municipal per reflectir l'antic topònim Emporiton, les que porten la llegenda MUNICI EMPORIA —amb Diana substituint Minerva— són necessàriament contemporànies o posteriors a l'esmentat esdeveniment. Resulta interessant consignar, també, que aquestes monedes ens donen el nom de la ciutat en nominatiu singular, enfront del nominatiu plural que ofereixen les fonts escrites. Això prova que la condició municipal s'estenia als tres sectors de la ciutat. Tots els dubtes suscitats pels textos respecte a la condició municipal queden resolts amb l'aportació documental que constitueixen aquestes monedes. A més, algunes monedes donen testimoni de l'organització municipal en contenir el nom dels ma-

gistrats monetaris.¹⁰⁹ Les sèries s'inicien amb l'estranya forma QVAIC, però continuen amb monedes en les que apareixen les inicials de noms de magistrats seguits de la lletra Q que indubtablement cal interpretar com "qüestor". En un cas tenim el nom d'un d'aquests magistrats de les monedes sota la forma de L. M. RVF., que sense vacil·lació hem d'identificar amb el L. MINICIVS RUFUS d'una làpida de bronze inèdita, trobada per nosaltres, que ens explica que aquest personatge fou edil, duumvir, qüestor i flamen del culte de Roma i August. I, encara, alguns que no porten els noms dels magistrats presenten marques ressegellades, una amb un dofi, i l'altra amb les lletres D. D., que, sens dubte, cal interpretar com *decretum decurionum*. El que en les monedes no se cita la probable condició colonial no és un fet absolutament negatiu, car ciutats que portaren aquest títol, com Carteia i Carthago Nova, no el feien figurar en les seves monedes. Tampoc el fet que no se citin els epítets Júlia o Augusta és argument per rebutjar la seva creació o atribuir-la a època anterior; les titulatures d'Obulco i d'Ugia Martia ho demostren.¹¹⁰ Sembla segur que aquestes monedes circularen fins al regnat de Claudi.¹¹¹

A MANERA DE CONCLUSIÓ

Hem vist, doncs, que, en la definitiva imposició de la versió romana de l'hellenisme en el Mediterrani occidental, juga un paper important la grega Emporion que al seu costat veu néixer una ciutat romana. Encara que els textos clàssics ens donen molta informació, també ens plantegen problemes que sols amb l'ajut de l'arqueologia potser arribarem a aclarir. En l'estat actual dels nostres coneixements podem afirmar que no existeix una Indika ibèrica pre-romana en les zones excavades del monticle veí a la ciutat grega. Els estrats més inferiors de les ruïnes que allí es troben només ens donen materials que cal atribuir als primers anys del segle II i potser als darrers del segle III a. C. Ens resta el dubte de si la fundació fou obra de Cneu Escipió el 218 o de Cató el 195, encara que creiem més probable que fou el primer. Nous problemes, encara no aclarits, plantegen les recents excavacions dels anys 1976 i 1977.

109. Villaronga, *Los magistrados en las amonedaciones latinas de Emporiae* i d'altres treballs citats. — La interpretació de la Q com "qüestor" a la que al·ludirem a continuació és un resultat recent de la investigació.

110. Galsterer, *Untersuchungen...*, citat, pàg. 10, nota. 23.

111. Michael Grant, *The decline and Fall of City-coinage in Spain*, a *Nuismatic Chronicle*, IX, 1949, pàgs. 93-106.

Al nostre entendre, el que seria ciutat romana degué començar essent el campament escipionià en el que quedaria instal·lat un *praesidium* que fou poblat per romans i per indígenes més o menys romanitzats. Aquests pobladors —incloent-hi els habitants d'ascendència grega i altres dels barris que varen esdevenir la Neàpolis i la Palaiàpolis— degueren trobar-se en diferents posicions jurídiques, encara que cal postular una progressiva incorporació a la romanitat que es perllongà per cent cinquanta anys, fins al final de les Guerres Civils. En aquest moment transcendental, Emporiae es convertí en municipi i probablement en colònia, tingué una llei municipal i prosseguí l'encunyació de monedes. Tot això degué éstar en estreta relació amb el patró de la ciutat, Cneu Domici Calví, important personatge del partit cesarià. Després, segurament ja a l'època augústea, encara es produí una reforma urbanística de la ciutat coincidint amb la pau general. Però els temps en què s'iniciaria la seva decadència no eren lluny. Aquests podrien ser el tema d'una altra dissertació. En la present sols hem volgut plantejar els problemes de les etapes de formació de la primera ciutat romana de Catalunya, les ruïnes de la qual són ara l'objecte de les nostres investigacions i un motiu d'orgull per a tots els ciutadans.

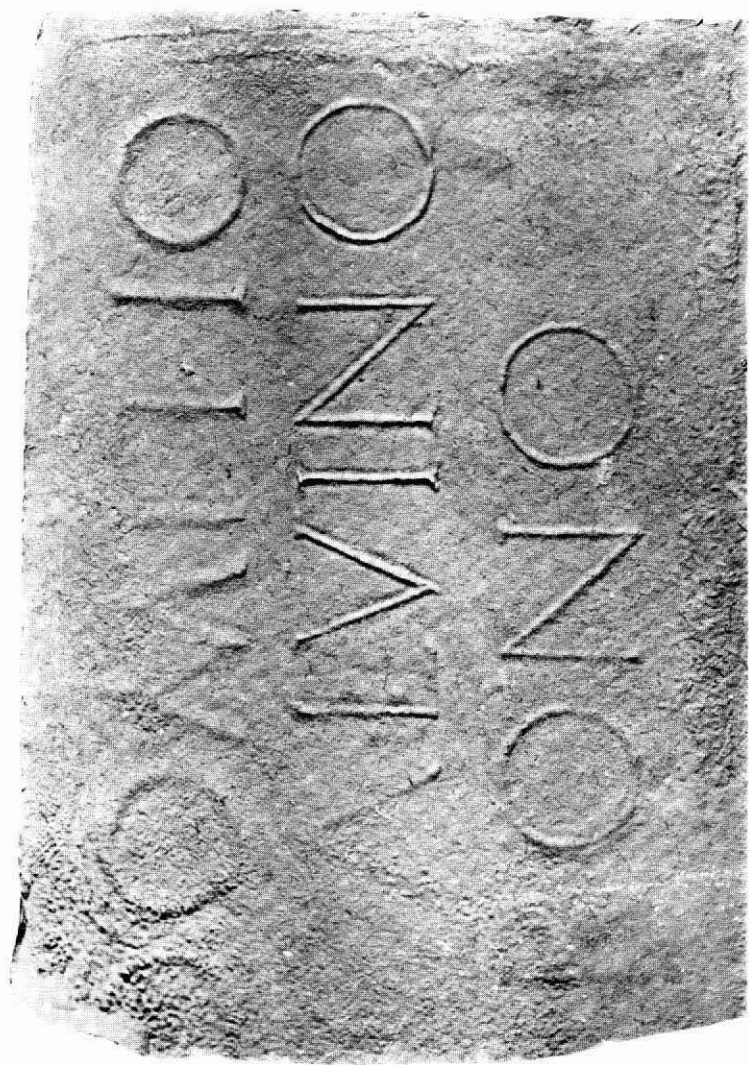

FIG. 4. — Inscripció de Cneu Domici Calvi, conservada al Museu Monogràfic d'Empúries (L. G. n.º 2003).

FIG. 5. — Estàtua de togat trobada a la ciutat romana, prop del Fòrum (Museu Monogràfic d'Empúries).

DISCURS DE CONTESTACIÓ
DE
FREDERIC UDINA I MARTORELL

SENYORS ACADEMICS,
SENYORES I SENYORS:

Heus ací que em toca l'honor de parlar de dos col·legues ben estimats i que he conegut a través de la meua vida professional, ambdós des del decenni quaranta al cinquanta, però de manera ben diversa, car el recipiendari d'avui, el viu, per primer cop em fou presentat pel nostre admirat professor, el doctor Lluís Pericot, com un jove amb una certa maduresa que s'interessava per la Prehistòria i l'Arqueologia després d'haver passat per la Facultat de Dret. Ja en aquells moments —1947 o 1948— estava al costat del doctor Martín Almagro al Museu Arqueològic. Després, durant un parell d'anys, per tal de perfeccionar els seus estudis de Prehistòria, romangué a París on fou deixeble —el darrer deixeble, segons ell mateix— del famós Abbé Henri Breuil. També tingué com a professors a celebritats tan conegudes com en Raymond Vaufrey, André Leroi-Gourhan, Henri V. Vallois, François Bordes, Yvonne Oddon i Harper Kelley, entre altres. De retorn, el nostre recipiendari finalitzà brillantment els seus estudis de la Secció d'Història amb sengles premis extraordinaris, el de llicenciatura el 1953 i el de doctorat el 1956. Interessadíssim per les meves classes d'Història Medieval —degué ser el curs 1951-1952—, i, per tant, com a deixeble d'una disciplina que no encaixava amb la seva vocació, el recordo, encara, entrant al seminari rectangular, un xic fosc, de l'ala esquerra del claustre de Dret, al pis superior, ple de llibres d'arqueologia i d'alguna testa grega o romana de guix que acompanyava els llibres i intentava decorar el vell seminari. Hi entrava l'Eduard Ripoll i em seguia les meves classes d'Història Medieval, però sovint girava els ulls vers aquelles figures que li deien molt més que les meves explicacions sobre l'origen de les Corts o l'evolució de les classes socials als temps medievals. Ja aleshores anava acompanyat d'una simpàtica damisella, rossa i bellugadissa (ell era molt quiet i tranquil), que, des de feia poc temps, era la seva muller. I l'esmento ara perquè, com tantes vegades s'ha esdevingut amb els intel·lectuals, la muller ha estat per l'Eduard Ripoll un costat i una ajuda extraordinària per a la seva carrera. En l'èxit d'avui, la Lluïsa hi té molt bona part, i em plau de dir-ho i de felicitar l'un i l'altra.

Però jo parlava també de l'il·lustre filòleg que el precedí en el setial

que ha d'ocupar el doctor Ripoll i que em rebia amb la seva especial generositat a Sant Cugat, a través d'un reputat arquitecte, al qui els seus col·legues no han fet prou justícia (em refereixo a en Jeroni Martorell, l'eximí fundador del Servei de Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona). Fou, a través d'aquest, que el doctor Griera s'interessà per les meves recerques a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, on servàvem els rics fons documentals del vell Monestir de Sant Cugat, i d'una manera especial el Cartoral i el Missal, ambdós dels darrers segles de l'Edat Mitjana. L'intima relació amb el doctor Griera em portà a col·laborar amb ell en l'organització del VII Congrés Internacional de Lingüística Romànica, l'any 1953, i a integrar-me després al Patronat del Monestir de Sant Cugat, d'ésser-ne secretari fins a l'any 1970 i de portar la Facultat de Lletres de la Universitat Autònoma al claustre del Monestir, fet que motivà dissortadament una certa distanciació del savi filòleg i del qui us parla.

Però l'objecte d'aquest parlament no és pas el de fer la glossa de la personalitat del doctor Griera, que ja heu sentit de la boca del doctor Ripoll, que es el seu hereu a la nostra Reial Acadèmia.

El doctor Ripoll ens ha presentat un treball que, sense fugir de l'erudició, se situa ben planerament dins la línia dels discursos d'ingrés a les Acadèmies, i, d'altra banda, té l'avantatge d'ésser un tema no sols apassionant en ell mateix sinó per la persona que l'escriu, que no solament el coneix, sinó que el viu, car passa moltes temporades al costat de les ruïnes emporitanes i flaira tot sovint els llocs on cal excavar i on afortunadament apareixen les restes gregues o romanes de les successives ciutats que hom hi fundà. Més encara, aquesta temàtica, com ens acaba de llegir, té una corrua de conreadors dins l'Acadèmia, la darrera anella de la qual és el nostre amic Eduard Ripoll.

I una Reial Acadèmia, com la nostra, barcelonina, ha de veure amb goig com en Ripoll posa un problema paral·lel al de la història de la nostra ciutat: el seu origen romà; en aquest cas, naturalment, no de Barcelona, sinó d'Empúries. Però cal no oblidar que sense la petjada dels legionaris a Empúries, a les acaballes del segle III, no hi hauria hagut, anys després, la nostra *Colonia Iulia Augusta Faventia Paterna Barcino*. I el seu estudi posa també el problema, encara no resolt, de la fundació de *Tarraco*.

I en Ripoll, com a bon historiador, situa la temàtica emporitana en el quadre general històric de l'època, sense caure en la simple història local, inexplicable sense la general. En els condicionaments generals sorgí l'Empúries romana, als segles III-II, com la *Barcino* romana en els segles II-I.

Hem dit abans que el nostre recipiendari es mou dins el camp de

l'erudició, però sense perdre el to d'un discurs d'ingrés a la nostra Acadèmia, i és cert que, al costat d'innombrables cites, ens dona una planera versió dels interessos romans sobre Espanya i el paper dels pobles que correntment anomenem colonitzadors. Les seves aportacions, centrades a Empúries, a la història de les lluites entre Roma i Cartago, són ben positives i presenten testimonis que, essent coneguts, no havien estat valorats, com el de Titus Livi quan ens diu que Anníbal traspassà el Pirineu per les seves gorges, que en Ripoll, seguint els seus mestres, no creu que fossin les de la costa o de la Vall d'Aran, sinó les de la Cerdanya i el Rosselló. Resta ben demostrat que Anníbal no passà per la costa.

Així mateix ens parla de les descobertes ben recents del poblat del Brull i de tota la problemàtica de la fundació o refundació de l'antiga *Tarraco*. L'aportació del recipiendari sobre el problema dels orígens de la ciutat romana d'Empúries en relació amb una suposada preexistent ciutat indígena queda aclarida. L'acurat examen de les fonts escrites, contrastades amb les dades de l'arqueologia, el porta a unes conclusions diferents de les tradicionals. Però no és, naturalment, el meu objecte fer un resum del discurs que acabem d'escoltar, però sí el de remarcar l'interès de les conclusions d'en Ripoll sobre la quasi segura identitat del campament romà originari i la ciutat en què es fondrien romans i indígenes, les seves observacions sobre la condició municipal i potser colonial concedides per Cèsar en relació amb un personatge que ens ha ben documentat, com és Cneu Domici Calví, el patró de la ciutat.

Ben demostrat ha romàs a través d'aquest estudi que acabem d'escoltar la categoria de recercador i d'erudit que té el doctor Ripoll i que fa que pugui entrar en aquesta docta Corporació per la porta gran. En ell, però, crec que cal destriar tres aspectes ben diferents, que realment es complementen: el recercador, el professor i el museòleg.

La tasca de recerca científica del doctor Ripoll va començar ben aviat i àdhuc abans de tenir una posició professional definitiva. Ja el 1951 començà a publicar a la revista *Ampurias* i en altres els resultats dels seus treballs en relació amb la seva estada a França. De la revista *Ampurias* fou primer redactor, després secretari i, actualment, és director. Bon prehistoriador, les seves recerques han girat gairebé sempre al voltant del Paleolític amb algunes excursions cap al Neolític, sense perdre de vista un fenomen tan transcendental per al nostre país com és la romanització. Les seves recerques a la ciutat romana d'Empúries poden arribar a assolir un valor bàsic per al coneixement de la romanització del nostre país. Les coves, però, han estat la seva preferència, i, així, veiem com moltes de les seves publicacions, fruit de les seves recerques, ho són en relació amb les prehistòriques, especialment relatives a les pintu-

res rupestres. La seva especialització en aquest aspecte ha assolit un alt grau de prestigi: les seves teories sobre la cronologia relativa de l'art rupestre llewantí, els seus treballs a les coves paleolítiques de Santander, el ser promotor de reunions internacionals d'aquesta especialitat tant a Europa com a Amèrica, etc. Recentment el Ministeri d'Educació i Ciència li ha confiat la presidència de la Comissió de tècnics que estudia el problema de la conservació de la famosa cova d'Altamira que presenta símptomes de degradació, semblats, però no iguals, als de la coneguda cova francesa de Lascaux. No és pas possible en aquest breu examen analitzar ni pel damunt les seves més de dues-centes publicacions sortides de la seva ploma des del 1951 fins avui, amb aquests vint-i-cinc anys de la seva activitat científica, car, als títols que hom pot recollir, cal afegir-hi els pròlegs, les traduccions, col·laboracions, etc.

Però dèiem que el doctor Ripoll, a més a més, cal veure'l com a museòleg. Com a tal cal situar-lo al costat del doctor Almagro, durant molts d'anys secundant les seves tasques museístiques, treballant a Barcelona i a Empúries. Però sobretot com a organitzador de museus i exposicions, perquè ell té cura de més d'un i n'ha format almenys un de nou. Ens referim al Museu Arqueològic de Barcelona, fundat pel gran mestre de l'Arqueologia catalana el doctor Pere Bosch Gimpera, reorganitzat pel professor Almagro i modernitzat darrerament en alguns aspectes pel doctor Ripoll; ens referim també al Museu d'Empúries, on tanta part té el doctor Ripoll, i, finalment, al Museu d'Olèrdola, bellíssim petit museu, creat per ell, situat al costat de les muralles del vell poblat que fou capital del Penedès, amb tantes connotacions amb la història medieval. La seva tasca museogràfica ha tingut també un abast nacional, car durant uns anys va tenir la missió de promotor dels museus arqueològics de l'Estat espanyol; i també una dimensió internacional, car, com a membre de l'ICOM, ha intervingut més d'una vegada en qüestions de montatge i d'organització de museus en diversos congressos i reunions internacionals.

I, finalment, en el doctor Ripoll hi ha encara una altra vessant, la de professor universitari, amb una vocació molt pregonada en aquest sentit. Fou professor de la Universitat de Barcelona, col·laborant amb els col·legues Almagro, Pericot i Maluquer, però, en organitzar-se la Universitat Autònoma, el que us parla el cridà per ensenyar Història Antiga, primer, i Prehistòria, més tard. Fou aleshores que, portant alhora el Museu i l'ensenyament a l'Autònoma de Sant Cugat —car aleshores estàvem encara al vell Monestir—, l'any 1969 féu oposicions a la Agregaduria de Prehistòria de la Universitat d'Oviedo que guanyà destacadament. Després, per concurs, passà a la nostra Universitat de Bellaterra, on, a més a més, durant sis anys ha estat Vice-degà, primer

fent-me costat i, després, col·laborant amb els meus successors. Com a universitari, el doctor Ripoll no sols és un excellent professor, sinó que és un veritable mestre, com ho demostren les nombroses tesis de llicenciatura i doctorals que ha dirigit i dirigeix: molts d'aquests treballs són ja apreciats pels seus col·legues, i al seu voltant hi ha una bona munió de deixebles que comencen a ser coneguts per les seves recerques i publicacions seguint les petjades del mestre.

INDEX

Monsenyor Antoni Grieria i Gaja	6
ELS ORÍGENS DE LA CIUTAT ROMANA D'EMPÚRIES	11
Antecedents històrics	13
Empúries en el marc de la Segona Guerra Púnica	19
El desembarcament romà a Empúries	22
La guerra catoniana a l'àmbit emporità	26
Les dades de l'arqueologia	32
Estat actual del problema topogràfic	43
El municipi emporità i el seu patró Cneu Domici Calví	52
El testimoni de la numismàtica	59
A manera de conclusió	62
Discurs de contestació de FREDERIC UDINA I MARTORELL	65